

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

Ա Մ Ս Ա Ք Ի Ր

ԿՐԹՆԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ,

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.

ԹԻԻ Ա.

ՏԱՐԻ ԺԷ:

ՅՈՒՆՎԱՐ 54

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԿՐԹՆԱԿԱՆ.

ՆՈՐ ՏԱՐԻ	4
ԿՐԹՆԱԿԱՆ. ՅԻՍՏՈՒԻ ԺՆՈՆՂԸ. ՅՈՒՍԻԿ ՎԱՐՂԱԿԵՄ	5
ԾՆՈՆՂ ՔՐԻՍՏՈՍԻ (ԲԱՆԱՆԱԾՆՈՂ) ՅՈՎԱԷԿ ՎԱՐՂԱԿԵՄ ՓԻՆԱՅԵԱՆՆ	11
ՊԱՏՄԱԿԱՆ. ՀԱՐՈՒԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԱՐԴԵՍՏԻ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ԵՆՂԵԿՈՒԹԻՒՆ. (ԹԱՐԳ.) Ս. ԲԷՂՆԱՂԱՐԵԱՆ	13
ԲԵՆԵՈՒԱԳԻՐ ԱՐԺԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՂՈՒԽՉԱՆ ԳԵՂՉ ՇԻՐԱԿԱՅ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆՈՅՆ ԵՒ ՕՐԴԱՔԻՐՈՒՄ ԲԵՆԵՈՒԱԳՐԻ Մ. Ե. Ս.	18
ՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, (ԹԱՐԳ.) ՍԱՐ. Տ. ԳԱՐԲԻԼԵԱՆՆ	22
ԱԶԳԱՅԻՆ. ՊԱՇՏՈՆԷՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ Ս. ԵԿԵՂԵԿԱՅ. — ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒՆ. — ՀՐԱՎԻՐԱԳԻՐ ՍԻՆՈՂԻ ՎԱՍՆ ԸՆԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ. — ԹՈՒՂԹ ՄԻԱՔԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՐՐՈՅ ԷՃՄԻԱԾՆԻ ԱՌԱՄԵՆ. Տ. ՆԵՐԱԷՍ ՍՐՐԱԳԱՆ ԱՐՔԵԿԻՍԿՈՍՅՈՍ ՊԱՌՐԻԱՐՐ Կ. ՊՕԼՍՈՅ:	33
ԱՅԻ. ԵՒ ԱՅԻ.Բ.	35
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ. (ԲԱԳՈՒՆԱԾՔ ԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆ ՍԻՆՈՂԻ), ՎԱՐՂԱԿԱՆ ԵՒ ԳԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ	36

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

ՌՅԼԲ—1884

“ԱՐԱՐԱՏ”

ԱՄՍԱԳԻՐ

Կը հրատարակուի ամիսը մի անգամ: Բաժանորդագրութիւնը տարեկան է եւ սկսվում է Յունվար ամսից. բաժանորդագրինն է Ռուսաստանում՝ 4 ռուբլի. Տաճկաստանում, Պարսկաստանում եւ Եւրոպայում 5 ռ. Հնդկաստանում 6. ռ. Ծրագիրն է.

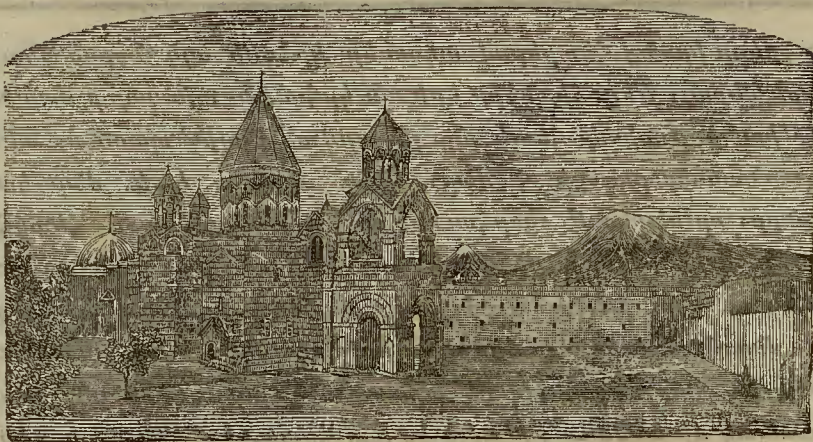
**ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ
ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ.**

Արարատում կը հրատարակուեն նաեւ Վեհափառ Կաթուղի-կոսի եւ Սինօդի կողմից եղած Վարչական այլ եւ այլ հրահանգութիւնները եւ Սինօդի օրագրութիւններից քաղուածներ:

Արարատում կը հրատարակուեն յիշատակարաններ՝ իբրեւ պատմական աղբիւր. կարտատպուեն լրագրներից իւր ուղղութեանը յարմար յօդուածները զետեղելով ըստ բովանդակութեան:

Կը հրատարակուեն նաեւ լուրերը «Այլ եւ այլք» վերնագրով:

Հայաբնակ քաղաքներում եւ գաւառներում ստորագրուել ցանկացողները թող դիմեն տեղական Հոգ. իշխանութեան գործակալներին կամ ուղղակի Ս. Էջմիածին՝ հասցէն ԾԿՄԻԱԾՅԻՆՍ. Կոմիտէ. Տպարանական Ժողովին:

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Ա. — ՇՐՋԱՆ ԺԵ.

1884

ՏԱՐԻ ԺԵ. ՅՈՒՆՎԱՐ 31.

ՆՈՐ ՏԱՐԻ.

Անցաւ 1883 թիւը, և մենք ուրախ սրտով ողջունեցինք 1884 թուականի մուտքը: Հինը իւր գործերի լաւ և վատ հեաւեանքներով իբրեւ խորշումեալ ծերունի կնքեց իւր շրջանը: Անցեալ թուականի ինչ ինչ գործողութեանց ուրախառիթ և ախուր տալաւորութիւնները առ ժամանակ մի անմոռանալի կրման մեր համար, և մենք այդ տալաւորութեան տակ կը յայտնենք մեր կարծիքը խօսակցութեամբ, որ շուտով կը մոռացուեն կամ կը դառնան բերանացի և գրաւոր յիշատակարաններ, որոնցով ապագան կը կազմէ տարեգրութիւն ժամանակակից պատմութեան շէնք կառուցանելու:

Սկսելով Նոր տարին, մենք հրապուրուած նորա մանկական անմեղ ժպիտով, նոյնչափ անմեղութեամբ և խնդամիտ ուրախութեամբ շնորհաւորումենք դորա լոյս աշխարհ գալը, բայց շուտով կ'անցնի Նոր տարու այդ մանկական անմեղութիւնը. շուտով անց-

Նոյլ օրերը իրանց հետքերով ակօսներ կըձգեն այդ նորամանուկի դէմքի վերայ, և կնճիռները երեւան կըհանեն այն բոլոր մտախոհութիւնները, որոնք հետեւանք լինելով անցեալին՝ պատճառ պէտք է դառնան ապագայի համար: Ճիշդ այդպէս է և մարդկանց կեանքը, որ սկսվում է շնորհաւորէքով ու խնդութեամբ. հետզհետէ անցնում են օրերը, մանկութեան հետ անցնում է զուարթութիւնն ու անմեղութիւնը. հոգսերը ակօսներ են ձգում դէմքի վերայ, մտահոգութեան կնճիռները յաջորդում են անհոգ զուարթութեան և վերջապէս այդ կեանքն ևս կնքում է իւր շրջանը առ ժամանակ մի անմոռաց թողնելով իւր հետեւանքների տխուր կամ ուրախառիթ տպաւորութիւնները:

Այսպէս ուրեմն մենք շնորհաւորում ենք և մանկան ծնունդը և տարեմուտը, խնջոյքներ ենք պատրաստում, բարեմաղթութիւններ ենք անում. ինչպէս մանկան ծննդեան շնորհաւորէքի ժամանակ առ վայր մի չեն յիշվում մանկան ապագայի համար հոգացողութիւնները, նոյնպէս և նոր տարունն է լինում: Մանկան ծնունդը սկիզբն է նորա երկրաւոր կեանքին, իսկ նոր տարունը՝ շարունակութիւն անցեալի. և մարդիկ նախ քան տարեմուտը, անցնող տարուայ հետ կնքում են իրանց տարեկան գործողութեանց հաշիւը և առաջարկում են զննելու ում հարկն է. — հին տարին նորին է յանձնում իւր հաշիւը, ստորագրեալ՝ իւր արօշը, իսկ ամեն մարդ՝ իւր խղճի դատաստանին:

Թէ պաշտօնական հաստատութիւնները և թէ ամեն մէկիս խիղճը Յունվարի մէկին իրանց դատաստանին յանձնուած ցուցակները չեն բաց անում, որպէս զի նոր տարու մուտքը և նորա ուրախառիթ շնորհաւորութիւնները մոտատանջութեան և հոգսերի դառնութեամբ չրվարակուին. մենք ևս երբ սկսում ենք նոր տարու առիթով խօսել մեր ընթերցողների հետ շնորհաւորութիւններ և բարեմաղթութիւններ անելով՝ չենք կամենում գրականութեան դատաստանին յանձնուած մատեանները զննել, որպէս զի մեր բարեմաղթութիւնները հոգսերով և դառնութեամբ վարակուած չը լինին:

Այս անգամ մեր ընթերցողներին կըբաւականացնենք նկարագրելով թէ ինչպէս ընդունեց Մայր Աթոռոյս Միաբանութիւնը նոր տարու մուտքը, թէ և այժմ՝ այդ տեսակ նկարագրութիւնները մեծ հաճոյք չեն պատճառում ընթերցող հասարակութեան:

Անցեալ Դեկտեմբերի 31 ին, երեկոյեանը, հասարակաց սեղանատանը սովորական ընթրիքը միաբանութեամբ վայելելուց յետոյ, բոլոր միաբանները հաւաքուեցին Վեհարան, ուր պատրաստուած էր կաղանդի սեղանը: Միաբանները ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի խըմբուեցին սեղանի շուրջը, Ամենապատիւ Տեղակալ Մակար Սրբազան Արքեպիսկոպոսը օրհնեց սեղանը և սկսուեց խնջոյքը: Նորին Սրբազնութիւնը իբրև Հայր այդ եղբայրական սիրով միացած միաբանութեան՝ սկսեց խօսել, որի ամփոփումն որքան յիշումենք է.

— Ներկայ 1883 ամն զաղարեցաւ ի գործելոյ. նա փակեց կնքեց իւր տարեգրութեան վիճակագրութեան տումարն, ուր արձանագրուած է մեր անցեալն, և ահա մի քանի ժամից յետոյ պիտի տանէ թէ զմեզ և թէ զտարեգրութեան տումարն յանձնել 1884 թուականին, որոյ առաջին օրն անուանվում է Նոր տարի. ի՞նչ է այդ Նոր տարին և ի՞նչ նորա պաշտօնը. — Դա մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն է, որ նոր աշխուժիւ, նոր եռանդեամբ և նոր սիրով ոգևորում է զմեզ ի գործել յօգուտ մարդկութեան. դա մի նշանաւոր օր է, որ մեր առաջ և մի նոր, լայն և ընդարձակ ասպարէզ կը բանայ առ ի գործել զբարիս: Աւրեմն սիրելի եղբարք, շնորհաւորելով Ձեզ այդ նոր օրն, նոր աշխոյժն և նոր եռանդն կը հրաւիրեմք գործել այդ կենաց ասպարիզի մէջ այն, ինչ որ բարին է և հաճոյն Աստուծոյ. գործենք, որ ինչ օգտակարն է մեծի Աթոռոյս և շահաւէտ. և վերջապէս գործեմք այն, որ ինչ վայելուչն է անուան և համբաւոյ մեր բարեկրօնութեան:

Բայց յառաջ քան գործելն գոհութիւն և փառաբանութիւն մատուցանենք Ամենազօր Արարչին՝ որ տակաւին պահպանէ զմեզ և տայ կեանս և շունչ և զամենայն ինչ: Նորին Սրբազնութեան խօսքերը վերջանալիս, երգիչները սկսեցին եղանակել. —

« Երկինք և երկիր գոհանան զՔէն Տէր. արարածք ամենայն քեզ երկիր պագանեն, և հրեշտակք ի բարձունս աղաղակեն և ասեն, ողորմեա, դու ստեղծեր, մի կորուսաներ »:

« Երկինք երկնից և ջուրք, որ ի վերոյ քան զերկինս օրհնեցէք զանուն Տեառն. զի նա ասաց և եղեն հրամայեաց և հաստատեցան. և հրեշտակ. »

« Երկինք և երկիր հանապաղ զՔեզ գովեն Թագաւոր փառոց, Սերովբէք և Քերովբէք ի խոնարհ ունելով զդէմն իւրեանց և

միաձայն բարբառով աղաղակեն և ասեն. Սուրբ, Սուրբ, Սուրբ Տէր զօրութեանց » :

Ապա Միաբանութեան կողմից Գերապատիւ Տէր Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոսը շնորհակալ եղաւ Տեղակալ Սրբազանից՝ Որ բարեմաղթութիւններ արեց միաբան եղբարցս համար, և երգեցիկները սկսեցին երգել. « Թագաւոր երկնաւոր, որ զթիւ սրբոց քոց բարեգթութեամբ լցեր, զմիաբանութիւնս մեր օրհնեա. զի մի՞ ոք օյրտեալ ի բանսարկուէն ելցէ արտաքս ի կորստական բաղանիսն. ճգնութեամբ սոցա մաղթեսցուք զհաշտութիւն անձանց » :

Ապա Արժ. Յուսիկ Վարդապետ գրաւոր ճառ կարդաց. այնուհետեւ եզան պատշաճաւոր զանազան բարեմաղթութիւններ՝ մէջ ընդ մէջ զանազան երգերով: Ազգիս և Մայր Աթոռոյս համար եղած բարեմաղթութեան ժամանակ երգեցիկները երգեցին. « Եջմիածինն ի Հօրէ և լոյս փառաց ընդ նմա. ձայնք հնչեցին սանդարամեղք անդնդոց: Տեսեալ զլոյս մեծ, Հայրապետին Գրիգորի, պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքայի: Եկայք շինեսցուք սուրբ զխորանն լուսոյ, քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհի » :

Նորին Սրբազնութիւն Ամենապատիւ Տեղակալ Հայրը հանգուցեալ Հայրապետին հանգիստ և երկնից սուրբ արքայութիւն բարեմաղթելով, մաղթեց երկնից արդար վիճակ այն անձին, որ ազգային ընտրութեամբ պէտք է կոչուի ազգն ու եկեղեցին կառավարելու: Այս բարեմաղթութեան ձայնակից եզան միաբան եղբարք պատշաճաւոր յարգանօք. և կաղանդի այս հանդէսը վերջացաւ « Ո՛վ Տէր Աստուած լուր մեր բարբառ » երգով՝ և սեղանի օրհնութեամբ: Բոլոր ժամանակ թագաւորումէր կրօնաւորական կոչման յարմար պատշաճաւորութիւն. սեղանից վերկենալով, ամենքը կարգաւ իբրեւ մի տան զաւակ համբուրելով Տեղակալ Սրբազան Հօր աջը՝ ուրախ զուարթ միմեանց Նոր տարին շնորհաւորելով՝ դուրս եկան Վեհարանից:

Հետեւեալ օրը, Յունվարի մէկին Վաղարշապատու քահանայք, առաջաւոր անձինք և զանազան դիւանատանց ծառայողները առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ նախ քան Ս. Պատարագի սկսուիլը ըստ սովորութեան փութացին շնորհաւորել Տեղակալ Սրբազան Հօր Նոր տարին և նորա օրհնութիւնը ընդունել:

Վերջացնելով նկարագրութիւնս Արարատի Խմբագրութիւնը շնորհաւորումէ տարեմնուրը և՛ մաղթումէ Աստուծոց զօրութիւն, կարողութիւն և կեանք, որ ողջ առողջ կարողանանք մեր անցեալ վաստակոց արդիւնքը վայելել, կիսատ մնացած բարի գործերի յաջող աւարտը տեսնել, նոր նոր բարի և օգտակար գործ սկսել և յաջողութեամբ աւարտել: Տայ Աստուած որ ուրախ սրբտով ցամաք աչքով շատ այս տեսակ տարիներ անցկացնենք:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՅԻՍՈՒՍԻ ԾՆՈՂՆԵՐԸ

Սիրելի մանուկներ: Յիսուսի Ծնունդը շնորհաւորելով այս անգամ՝ նորա ծննդեան պատմութիւնը պէտքէ անեմ, յուսով եմ թէ մտադրութեամբ կրլսէք և մտքներումդ կրպահէք:

Մարդիկ երկար ժամանակ մոռացել էին այն Աստուծուն, որ ստեղծել է այս աշխարհը, մոռացել էին իրանց և երկինքն ու երկիրը ստեղծող ճշմարիտ Աստուծուն, կռապաշտութեան խաւարի մէջ կորել էին այնպէս, ինչպէս որդիք մոռանալով իրանց ծնողին ու հայրենական տունը, օտարութեան մէջ կորչումեն: Որդիք որքան մոռանալու լինին իրանց, ծնողներին, բայց ծնողը բնաւ չեն մոռանում և յիշումեն անդադար իրանց զաւակներին և նոցա համար հոգս են անում: Այսպէս էլ Աստուած իբրեւ ամենաբարի և սիրելի Հայր, կորած մարդկութիւնը գտնելու և դէպ ի լոյսը առաջնորդելու համար ուղարկեց աշխարհ իւր սիրելի Որդուն՝ որին մենք Յիսուս Քրիստոս ենք անուանում, որի ծննդեան տօնը կատարումենք Յունվարի 6 ին փառաւոր Հանդիսով: Ուրեմն սրտմենք թէ ո՛վ էր Մարիամ Ս. կոյսը, ինչպէս յղացաւ, ինչպէս ծնաւ նա Յիսուս Փրկչին:

Դրեթէ 1900 տարի առաջ Հրէաստանում կար Յովակիմ անունով մի մարդ, որի կնոջ անունը Աննա էր. սոքա երկուքն էլ արգար, սուրբ և առաքինի մարդիկ էին. բոլոր ծանօթները սիրում ու յարգում էին նոցա. բայց այսքան սիրոյ և յարգանքի մէջ Յովակիմն ու Աննան տխուր էին, որովհետեւ ծերացել էին և զա-

ւակ չունէին, իսկ զաւակ չունենալը հրէաների մէջ լաւ բան չէր՝ Աստուած որ ամեն բարի մարդկանց ուրախացնումէ, ուրախացրեց Յովակիմին ու Աննային էլ նոցա ծերութեան ժամանակ տալով մի աղջիկ զաւակ, որի անունը Մարիամ դրին: Յովակիմն ու Աննան խոստացան այս աղջիկը իբրեւ Աստուծոյ պարգև՝ դարձեալ Աստուծոյ նուիրել: Ուստի երբոր փոքրիկ Մարիամը երեք տարեկան դարձաւ՝ նորա ծնողքը ընծայեցին նորան տաճարին: Այդ տեղ նա սովորեց Աստուծոյ բոլոր պատուէրները և մի շատ բարի, աշխատասէր, առաքինի և աղօթասէր աղջիկ դարձաւ: Մարիամ իւր ծնողաց մահից յետոյ յանձնուեց իւր բարեկամ արդար Յովսէփին:

(Աւետարան, Մատ. Ա. Գ. Դուկ. Ա. Բ.):

Երբ մի անգամ Մարիամ Ս. կոյսը աղօթումէր՝ Գաբրիէլ հրեշտակապետը Աստուծոյ հրամանով երևաց նորան և ասաց. « Ուրախ եղիր, Տէրը քեզ հետ է » . Սուրբ կոյսը այս բանի վերայ շրջափոխուեց, և մտածումէր թէ ի՞նչպիսի բան կըլինի այս ողջոյնը, հրեշտակը ասաց նորան. « Մի վախենար Մարիամ, որովհետեւ Աստուծուն հաճելի եղար. և ահա կը յղանաս ու կը ծնես որդի և նորա անունը Յիսուս (Փրկիչ) կը կոչեն, և Աստուած նորան կը տայ Դաւթի աթոռը և Հրէաստանի վերայ կը թագաւորի յաւիտեան և նորա թագաւորութեանը վախճան չի լինիլ » . Մարիամը ասումէ հրեշտակին. ինձ այդ բանը ի՞նչպէս կարող է լինել, որովհետեւ ամուսնացած չեմ: Հրեշտակը պատասխան տուեց և ասաց նորան. Սուրբ Հոգին կըգայ դէպ ի քեզ. և Բարձրելոյ զօրութիւնը քո վերայ հովանի կ'ընի: Որովհետեւ քեզանից ծնուելին սուրբ է և Աստուծոյ որդի կը կոչուի: Մարիամն էլ ասաց. թող քո ասածը լինի և հրեշտակը հեռացաւ:

Սուրբ կոյսը յղացաւ, իսկ արդար Յովսէփը տեսնելով այդ մինչդեռ կամենումէր առանց ձայն հանելու հեռացնել իրանից, Աստուծոյ հրեշտակը երևաց նորան տեսեան մէջ և ասաց. Դաւթի որդի Յովսէփ, մի վախենար քեզ մօտ պահելու Մարիամին, որովհետեւ նորանից ծնուածը Սուրբ Հոգուց է, կը ծնի որդի և նորա անունը կը կոչեն Յիսուս, որովհետեւ նա պէտքէ փրկի իւր ժո-

ղովրդին իրանց մեղքերից. Յովսէփը այս տեսիլքից յետոյ հրեշտակի պատուէրին համեմատ Ս. Կոյսին իւր մօտ պահեց:

Հրէաները մի ժամանակ թագաւորիւն ունէին, առաջին թագաւորը կոչուեալ Դաւիթ, որովհետեւ Դաւթի ցեղն էր թագաւորում, այս պատճառով էլ թագաւորական աթոռը կոչուեալ Դաւթի աթոռ, իսկ մայրաքաղաքն էր Երուսաղէմ: Մարիամ Ս. Կոյսը և արգար Յովսէփը Դաւթի ցեղիցն էին, այս պատճառով էլ Յիսուս կոչուեալ Դաւթի որդի. և համարուեալ թագաւորութեան ժառանգ:

Հռովմայեցիք հին աշխարհի գրեթէ մեծագոյն մասին տիրել էին, նոցա տիրապետութեան տակն էր նաև Հրէաստանը և հրէից աղգը, որ մի հատիկ աստուածապաշտ ժողովուրդն էր բոլոր մարդկութեան կռապաշտ ժամանակը:

Հրէաստանը Հռովմայեցւոյ տէրութեան մի գաւառն էր, Յիսուսի ծննդեան ժամանակ, Հռովմայեցւոյ կայսրը, որի անունը Սեպտիմիոս էր, հրամայել էր որ իւր իշխանութեան տակ գոնուած բոլոր մարդիկ արձանագրուեն իրանց հայրենական քաղաքի արձանագրութեան (աշխարհագրութեան) մատեանում: Ս. Կոյս Մարիամը որ իւր ծնողաց մահից յետոյ Գալիլեայի Նազարէթ քաղաքում իւր ազգական Յովսէփի մօտ էր ապրում, Յովսէփի հետ միասին եկաւ Բէթղեհէմ քաղաքը ցուցակագրուելու, քաղաքի մէջ գիշերելու տեղ չգտնելով՝ քաղաքից դուրս մի այրի մէջ իջեւանեց, ուր և ծնաւ Յիսուսին, պատեց խանձարուրով և գրեց նորան մարքում. շրջակայքում եղած հովիւները որոնք իրանց հօտերին հսկում էին, տեսնելով Աստուծոյ հրեշտակին և իրանց վերայ ծագած Աստուծոյ փառքը՝ շատ վախեցան: Հրեշտակը ասումէ նոցա, մի վախենաք, որովհետեւ ձեզ և բոլոր ժողովրդին մեծ ուրախութեան աւետիք եմ տալիս, որովհետեւ ձեր համար այսօր փրկիչ ծնուեց, նա օծեալ Տէր է Դաւթի քաղաքում. և այս է նշանը, կը գտնէք խանձարրի մէջ փաթաթուած ու մնքնի մէջ դրուած մանուկ: Յանկարծ այն հրեշտակի հետ շատ հրեշտակներ սկսեցին Աստուծուն օրհնել և ասումէին, « Փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն ի մարդիկ հաճութիւն »: Երբոր հրեշտակները երկինք վերացան, հովիւները միմեանց ասացին, եկէք երթանք մինչև Բէթղեհէմ և տեսնենք թէ ի՞նչ է այս

բանը որ եղաւ, որ Տէր Աստուած մեզ ցոյց տուեց, Շուտով եկան և գտան Մարիամին Յովսէփին և մտաբքում դրուած Յիսուսին: Հովիւները հաւատացին ինչ որ ասուել էր մանուկի մասին, և ամենքը, որոնք հովիւներից լսումէին այս խօսքերը, զարմանումէին: Մանուկի ծննդեան ութերորդ օրը, ինչպէս հրեշտակը պատուիրել էր, անունը դրին Յիսուս: Հրէից սուրբութեան համեմատ ծննդեան քառասներորդ օրը Մարիամ սուրբ կոչւր Յիսուսին տարաւ Տաճարը: Սիմէօն անունով մի ծերունի արդար և երկիւղած մարդ, որ Երուսաղէմումն էր կենում և սուրբ Հոգուց հրաման էր առել չլմեռնել մինչև Յիսուսին տեսնելը, սուրբ Հոգւով իմանալով Յիսուսի Տաճար բերուիլը ինքն էլ եկաւ տաճարը, գրկեց Յիսուսին, փառք տուեց Աստուծուն և ասաց. Հիմա թող մեռնեմ, որովհետև ականջ քո փրկութիւնը, որ ժողովրդի համար պատրաստեցիր: Մարիամն ու Յովսէփը զարմացել էին այս խօսքի վերայ, Սիմէօնը նոցա էլ օրհնեց և Մարիամին ասաց. Սա Հրէաների մէջ շատերի գլխուելու և կանգնելու պատճառ պէտքէ դառնայ. քո սիրտն էլ պէտքէ ցաւի և յշտանայ: Տաճարում Աննա անունով 84 տարեկան մի այրի կին մարգարէ էլ կար, նա էլ սկսեց Աստուծոց շնորհակալ լինել (և Յիսուսի մասին խօսումէր այն ամենի հետ, որոնք Հրէաստանի ազատութեան յոյսը ունէին):

Հրէից Հերովդէս թագաւորի օրով Յիսուսի Բէթղեհէմում ծննուելու ժամանակ՝ մոգերը արեւելքից եկան Երուսաղէմ և ասացին. ո՞ր է Հրէից ծնուած թագաւորը՝ որի աստղը արեւելքում տեսնելով եկանք երկրպագութիւն անելու: Այս բանը երբոր լսեց Հերովդէս թագաւորը՝ շփոթուեց, կանչեց քահանայապետներին ու կարդացողներին, հարցնումէր թէ որտեղ է ծնուելու Քրիստոսը, նորա էլ ասումեն. Հրէաստանի Բէթղեհէմ քաղաքում: Այն ժամանակ Հերովդէսը ծածուկ կանչեց մոգերին, աստղի երևալու ժամանակը ստուգեց, և նոցա դէպ ի Բէթղեհէմ ճանապարհ դնելով ասաց. գնացէք մանուկի համար ստուգեցէք, և երբոր կը գտնէք, ինձ էլ իմաց տուէք, որ ես էլ գամ երկրպագութիւն անեմ: մոգերը թագաւորից հեռանալով աստղի առաջնորդութեամբ գտան Յիսուսին, և երբոր ներս մտան՝ տեսան Յիսուս իւր մօր հետ և երկրպագութիւն անելով ոսկի կնդրուկ և զմուռն ընծայեցին: Մոգերը հրեշտակի հրամանով ուրիշ ճանապարհով վերադարձան իրանց երկիրը. իսկ հրեշտակը տեսիլքի մէջ երևաց Յով-

սէփին ու անոց, զիւր առ մանուկին և Մարիամին և գնա Եգիպտոս և այն տեղ կաց մինչև որ ես իմաց կըտամ, որովհետեւ Հերովդէս կամենումէ սպանել նորան: Յովսէփն էլ առաւ Յիսուսին և Մարիամին և գիշերով փախաւ Եգիպտոս, այն տեղ մնաց մինչև Հերովդէսի մահը: Իսկ Հերովդէս երբոր տեսաւ թէ խաբուել է մոգերից՝ շատ բարկացաւ և ուղարկեց կոտորեց Բէթղեհէմի և նորա շրջակայքի բոլոր երկու տարեկանից փոքր մանուկներին. ամբողջ երկիրը ներկուեց կոտորուած մանուկների արիւնով, իսկ երկրացիք աղի արտասուէք էին թափում և անմխիթար էին: Հերովդէսի մահից յետոյ Աստուծոյ հրեշտակի հրամանով Յովսէփն առաւ Յիսուսին և Մարիամ սուրբ կուսին և վերադարձաւ գէպի Հրէաստան, և որովհետեւ Հերովդէսի տեղ թագաւորել էր նորա որդին՝ վախեցաւ Երուսաղէմի մօտ Բէթղեհէմում բնակելու, գնաց Դաւիթայի Նազարէթ քաղաքը:

Յիսուս աճում և զօրանումէր, Մարիամ սուրբ կոյսը և Յովսէփն ամեն տարի Զատիկի տօնին գնումէին Երուսաղէմ ուխտ, միանգամ էլ երբ Յիսուս տասն երկու տարեկան էր արդէն, Զատիկի տօնին գնացին Երուսաղէմ, Յիսուս ծաճարում խօսքի բռնուած լինելով հրէից կարգացողների հետ, Ս. կոյս Մարիամի աչքից անյայտացաւ, որ կարծելով թէ հարեւանների հետ տուն դարձած կըլինի, ինքն ևս գնաց, բայց չըգտնելով՝ վերադարձաւ Երուսաղէմ սկսեց որոնել, մինչև որ տաճարում հանգիտելով Յիսուսին տեսաց, որդեակ, այս ինչ արեցիր դու, Յովսէփը և ես չարհարւում էինք և որոնում քեզ: Յիսուս պատասխան տուեց. Ինչի՞ էիք որոնում, չըգիտէիք միթէ որ ես իմ Հօրս տանը պէտքէ լինիմ: Նոքա չըհասկացան Յիսուսի ասածը, բայց Յիսուս կամենումէր հանկացնել թէ ինքն լինելով Աստուծոյ որդի, պէտքէ Աստուծոյ տանը, այսինքն ծաճարի մէջ լինէր: Յիսուս Մարիամ Ս. կոյսի և Յովսէփի հետ գնաց Նազարէթ և նոցա հնազանդ էր: Զարգանումէր իմաստութեամբ հասակով և աստուածային ու մարդկային շնորհքով:

Յիսուս երբ երեսուն տարեկան դարձաւ, տեսնելով որ Հրէաները Յովհաննէս Մկրտչից Յորդանան գետում մկրտւումն ու ապաշխարում, ինքն էլ գնաց մկրտուելու: Յովհաննէս Մկրտիչը տեսնելով թէ Յիսուս գալիս է մկրտուելու՝ առաց. ես քեզանից պէտք է մկրտուիմ և դու ես ինձ մօտ գալիս: Յիսուս պատաս-

խան տուեց. այժմ այդպէս վայել է. և երբ Յիսուս Յարգանան գետում մկրտվումէր, Սուրբ Հոգին աղաւնու կերպարանքով իջաւ նորա վերայ և երկնքից ձայն եկաւ՝ որ ասումէր. Դա է իմ սիրելի որդին, գորան լսեցէք: Յիսուս մկրտուելուց յետոյ գնաց անապատ, քառասուն օր ծոմ պահեց և այնուհետև սկսեց իւր քարոզութիւնը:

Յիսուսի մկրտութեան տօնը Աստուածայայտնութեան տօն էլ է կոչվում, որովհետև Սուրբ Հոգին Յիսուսի մկրտութեան ժամանակ իջաւ նորա վերայ, իսկ Հայր Աստուած յայտնեց թէ Յիսուս իւր սիրելի որդին է. և Յիսուս մկրտութիւնից յետոյ սկսեց քարոզել և հռչակուել: Ահա այսպէս Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը շնորհաւորելուց առաջ այս պատմութիւնը արի, սիրելի մանուկներ, որ իմանաք թէ ինչի՞ համար են մարդիկ այդ տօնին այնքան ուրախ լինում. եթէ կամենումէք դուք էլ ուրախանալ և Յիսուսին սիրելի լինել, պէտք է ձեր ծնողներին հնազանդ լինիք ինչպէս ինքն Յիսուս հնազանդ էր, իսկ ծնողները լաւ լաւ բաներ միայն են սորվեցնում ու բարի խրատներ տալիս. իմացէք որ ձեր փոքրիկ անհնազանդութիւնը կը լշտացնէ ձեր ծնողների սիրտը և Յիսուսին:

Եթէ հարկը պահանջի, ես ուրիշ էլի այնպիսի պատմութիւններ կ'անեմ. բայց այս անգամ խօսքս վերջացնումեմ շնորհաւորելով ձեզ և ձեր ծնողներին Յիսուսի ծնունդն ու մկրտութիւնը, ջանկանալով որ դուք մտառութեամբ կարգաք այս պատմութիւնը, իսկ ձեր ծնողք կարգան Աւետարանը ու պատմեն ձեզ ինչ որ հարկաւոր է. ապա թէ ոչ, միայն տօներին դարգարուել, ուրախանալ առանց տօնի նշանակութիւնը իմանալու, խորհուրդ չունի: Առ այժմ մնաք բարեաւ, սիրելի մանուկներ:

Յուսիկ Վարդապետ.

ԺՆՈՒՆԳ ԲԵՐՈՏԱՍԻՐ

Ջի. ծնաւ. մեղ պսոր Գրկիչ, որ է Օճեալ
Տէր, ի քաղաքի Դաւթի. Ղուկ. Գլ. Բ. 14:

Հրէաստանին ի Բէթղեհէմ քաղաք Դաւթի գերապանծ
Ելէք, որդիք Հօր Ադամայ, հոգեւոյ պաշտել զՏէր Աստուած.
Որ ի մնոր այրին դնի պատեալ յանշուք խանձարուր,
Թէ և նմին հանգրծ փառաց է անմատոյց լուսոյն հօւր:

Ելէք, ի գիրկ մատաղ Կուսին իբրու ի գահ արքենի.
Համբոյր Փրկչին տալ բոկ ոտիցն համբոյր ձեռացն սրբինի.
Ելէք, օրհնել զգուշակեալն մարդկան ազգի զփրկութիւն —
Կենացն զբան, որ արդ լնու յոյրտս ամեն զցնծութիւն:

Ահա և քո լցաւ անսուտ բարբառ, ո՞վ սուրբ մարգարէ.
Էմմանուէլ ծնաւ Որդի մեղ հրաշագեղ ի Կուսէ.
Ծնաւ, զի զմեղ անեալ ամցէ երկնից զուարթնոցն ի խորան,
Խորան փառաց երանաւէտ կերտեալ յաջոյն աստուածեան:

Ծնաւ, այլ ո՛չ ի գեղազարդ ի տունս ահեղ կայսերաց,
Որ թաղաւոր է համայնից թաղաւորաց և Աստուած.
Ծնաւ զանձառ անհաս մտաց գուշակացն իսկ հոգեկից,
Ի մութ խաւար պատի միտք իմ չիշխեն նմին կարգ ճառից:

Ոչ հրաշակերտ բաղմի ի գահ վառեալ ահանցն ի փաղփիւն,
Եւ ոչ ի գորգըս կերպասեայ կամ յոսկեթել բարձ փայլուն.
Այլ ի մերոյն յարգ և ի խոտ, աղքատին կեանք հիասքանչ.
Թէպէտ անբաժ յաստուածայինն կայր և յայնժամ ի փառաց:

Նորա յաջմէ ցոռկ եղին որոճս առնոր անդադար,
Եւ ի ձախմէ՝ էշ, աւանակ գլուխս ունին ի խոնարհ
Դափր և զօփիւն հանէր ոչխար, մայկն դառնուէր օստոստեն,
Համայնք ի յայրն բերկրապատար զպար և զկաթն յաճախեն:

Գերանք մարդակք լոյս յանմահին ո՛հ, հրաշագեղ ցոլացան,
Եւ քնարահար հեղեալ ի ներքս գունդք երկնային զօրութեան,
Երգեն ի փառս մանկացելոյն և ի պատիւ սուրբ Կուսին.
Յարազուարժ տուն արքայից չիշխէր ի խնդ հէք այրին:

Լուր նորասքանչ նորա ծննդեան եհաւ հովուացն ի դասակ.
Հովիւք զգատար և բացօթեայք ի լոյս լուսնին գերուեակ.
Բերկրապատար ահա հրեշտակ ի լուսնեան զիշերի
Լնոյր բանիւք աւետաւոր, լնոյր զնոցա սիրտ, զօգի:

« Մեծ աւետիք ուրախութեան ձեզ մահացուացդ համբրէն.
Ջի. պսոր ձեզ ծնաւ Փրկիչ, ծնաւ Աստուածըն Որ Էն.
Ծնաւ Օճեալն յաւիտենից ի քաղաքի անդ Դաւթի.
Ամենագոր կեանք ձեր կենաց և փրկութիւն աշխարհի:

Ձեզ նշանակ. ի խանձարուրս մանուկ եղեալ ի մնոր: »
Ասաց. կշիռ երկնաւորաց գործէր թեւոցն հրափեալ:
Ահա և զօրք երկնաւորաց ընդ հրեշտակին ընդ այնմիկ,
Հեղան լցան դաշտին ի գոգ ձայնիւ երգոց կենսաօրիկ:

« Փառք ի բարձունս Աստուծոյ խաղաղութիւն ի յերկրի,
Յաղգի մարդկան հաճութիւն Հօր » . նուագէին գունդք երկնի:

Ընդ հրեշտակացն զոր ընծայեմ՝ զաղաչաւոր օրհնութիւն՝
Իրբն զխունկրս հաճեաց ընկալ ի շնորհաբաշխ հաճութիւն:

Ընդ հրեշտակացն և տիեզերք զարթեան ի նոր ալելուս.
Փառք ի յերկինս, փառք ի յերկրի հնչեաց յԱստուած իմ Յիսուս.
Սիւս երկնասիւս ընդ Հրէաստան սուրալ բուրմամբ անուշիկ.
Յնծայր կայտոնէր և Պաղեստին. յուրոտս ամեն են բարիք:

Այլ ժիր հովուացն ջեռեալք վառեալք ի հուր սիրոյ Անմահին,
Ոմն զգառնուկն առնու ի յուս, ոմն և զընտիրն ի հօտին.
Ի Բէթղեհէմ գտին զբանն, զօր նոյն ինքեանց եցոյց Տէր.
Փառք գոհութիւն նոցին հնչեաց ել բարձրացաւ յերկինս վեր:

Յապուշ հարան ընդ հրաշագեղ տիպ գիտակին անման.
Ճակատն յստակ և ձիւնափայլ շողայր իրբն զշուշան.
Կամարք յօնիցն երկնանման. ցոլայր յակունս հուր սիրոյն.
Եւ բոցանայր յայտան նորա թերթիկ կարմիր վարդենւոյն:

Յապիւշ հարան. զի այն Մանուկ չէր ի կանանց ծննդոց
Նման նմին չէր որ ի հոյս և հրեշտակացն անմարմնոց.
Ծանեան զի նա զարմն և զաւակ էր փրկագործն Արարչի.
Խոնարհ համբոյր տուեալ ոտիցն անկան նորա առաջի:

Յայնժամ և մոգք աստեղագէտք յարեւելեան սահմանաց, —
Արք անուանիք և աղցեալք հարստութեամբ մեծագանձ —
Տեսին զաստղ նորա յերկինս ի նոյն և կոյս գեղանի,
Մանուկ անբիծ հրաշատեսիլ, Մանուկ ի գիրկն սրբենի:

Ելին եկին յերկրէն Սարայ և Արաբայ ի Սաղիմ.
Երկրպագել անդ մանկացեալ նոր Արքային կոչսածին.
«Ո՛ր է, ասեն, արքայն Հրէից, որ ծնաւ, ազգ Յակոբեան,
Ջաստղ նորա տեսաք աչօք յարեւելիցն ի խորան»:

Ընդ լուր բանիս սիրտ Հերովդի խռովեցաւ մեծադէս,
Եւ վարանեալ՝ քահանայից հարցումն առնեց ըզպէսպէս.
«Ի Բէթղեհէմ, ասեն նոքա, ծնունդ նորոյ Արքային
Ի վաղնջուց հոգիաշունչ գուշակք աղգիս երգեցին»:

Յայնժամ նա գաղտ կոչեալ զմոզան հասու լինէր երեման
Ժամանակի աստեղ, և վայս կարդայր նոցա պատուիրան.
«Գնացէք, ասէր, ստուգեցէք վասն մանկանն, ազգ և ինձ
Արասցիք դուք, և ես նմին երկրպագուի ունիմ իղձ»:

Իրբն լուան, գնացին. ահա նոյն և աստղ լուսալիր
Էջ առաջնորդ նոցա մինչև ի յարկ տան Տեառն կենսակիր.
Մտեալ ի ներքս տեսին զՅիսուս ի գիրկ Կուսին անձկալի,
Զօն պատարագ ետուն նմա կնդրուկ, զմուռս և զօսկի:

Ընդ չու մոգուցն՝ յաշխարհն իւրեանց, եղեալն աղգմամբ հրա-
շապէս
Ջահի հարաւ ժանտն Հերովդէս յորժամ զպատրանս իւր ետես,
Ջայրացաւ յոյժ հուր բարկութեան հուր և ցասմանն վեր ի վեր
Բորբոքեցաւ, և Բէթղեհէմ յարիւն մանկանց թաթաւէր:

Այլ մեր, որ արդ միահամուռ ի տաճարիս սրբութեան,
Ի մեղեդին և յերգս անոյշ տօնեմք զտօն բո ծննդեան,
Աղաչեմք, Տէր, հայեաց ի մեր աչացն յաղի արտասուս.
Ի նոր ի կեանս ծնիր զմեզ, զբոց շնորհաց ծագեան լոյս:

Տէր, որ իբրու ի գիրկ կուսին բազմիս ի սուրբ յայս սեղան,
Նիստ և ի մեր սիրտ և յօգի զինչ ի դահոյս աստուածեան:

Ընկալ զաղօթն և զպաղատանս, և ծնողիդ քո ի սէր, 0181
կեանս ի կենացդ տուր Հայորդեաց և հայրենեաց մեր աւեր:

Հաճեաց ընդ մեր իղձ և ընդ ուխտ, էջ առ մեզ, ո՛վ բարերար,
Հար, խորատկեալ զատելութիւն, Տո՛ւր սէր սիրոյդ մաքրափալ:
Չայն տուր, կոչեալ զվայրատեալս ի սուրբ փարախ միտ թեան,
Զի ծագեսցի յերկնից կամար մեզ նոր Արփի փրկութեան: 0181

Օ՛ն, և ընկալ զիմ երգ տկար, զոր երգեաց սիրտ վշտամեա
Յիւրն ի քնար յոգնատխուր պատեալ ի մութ և յստուեր: 0181
Ընկալ, և զշիթ հեղ քոց շնորհաց ի հոգի իմ մեղսամած:
Զի թէ դու յիս, ահա՛ նո՛ սուրբ յամենայնի եմ՝ Աստուած: 0181

Յովսէփ Վարդապետ Փինաչեանց:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՐՏԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԱՐՀԵՍՏԻ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ:

(Շարունակութիւն և վերջ. տես Դեկտեմբերի առաջագրէս):

1811. Լօնդօնում ընդունվումէ գաղափին լուսաւորութիւնը:
Նոյնը Պարիզում 1815 ին:

1814. Կարլսրուհէում հիմնվումէ Ինժիներական դպրոցը:
1825 փոխվումէ բազմաբողեստեան դպրոցի:

1814. Հոգիի մամուլով առաջին անգամ տպվումէ «Տայմ» Լոնդո-
նում:

1814. Նապօլէօնի անկմամբ վերջանում է ցամաքային արգե-
լանքը. յետ վերջնական իադաղութեան՝ վերականգնանումէ
երկրագործութիւնը, նաւագնացութիւնը և վաճառականութիւնը:
Բայց շուտով լինումէ զանազան ուղղութիւններով յետադիմու-
թիւն ևս. դարձեալ ներմուծումեն մաքսային դրութիւնը Եւրոպայի
զանազան երկրներում, որոյ առթիւ փոխադարձ հաղորդակցու-
թիւն ու յարաբերութիւնը դժուարանումէ ծանր մաքսաւորութեան
ազդեալով:

1815. Հումֆրի Դաւին հնարումէ ապահովիչ ապակերը:

1815. Անգլիան վերցնումէ «Կօրնբիլ» կոչուած հրամանագիրը, որով
հացաբոյսերի ներս բերելը խստիւ արգելվումէր, քանի որ ցորենի
մի որոշ չափը 80 շիլինգ արժէր. և փոխարէնը դրվումէ մի նոր
արգելիչ կանոն, որով ներս բերած հացաբոյսերի վրայ դրվումէ մի
այնպիսի մաքս, որ համապատասխան լինի հրապարակի գնին: Այս
վերջինն էլ 1846-ին վերցուեց և ներս բերելը (հացատեսակների)
ազատ եղաւ Անգլիայում:

1816. Քոկերիլեան հռչակաւոր եղած մեքենագործական արհեստանոցի հիմնարկութիւնը Սէրէնգում Լիւտիի մօտ։
1816. Առաջին մետաղաթելից գործած կամուրջը Անգլիայում։
1817. Գերմանական առաջին ճարտարահանգէսը Կասսելում։
1818. Դոկտօր Ստրուվէն Դրէզդէնում արհեստական հանքային ջրեր շինելու փորձառութիւնն է անում։
1818. Նիւրնբերգում հնարում են քորոց կամ գնդասեղ շինելու կերպը։
1818. Անգլիայում և հիւսիսային Ամերիկայում կատարելապէս կազմակերպվում է շոգեշարժ նաւարկութիւնը։
1819. Ֆրանսիան կաշիմիրեան այծեր ընդունելուց զինի մեծ յառաջդիմութիւն է անում շալագործութեան մէջ. այնպէս որ իւր շալերը պակաս չեն Արևելեաններից։
1820. Ամերիկայի բամբակը փոխադրվում է Նգիպտոս ևս։
1820. Ուսուցչապետ Օրշտէտը գտնում է որ մագնիսի սլաքը գալվանեան հոսանքով շրջվում է։
1820. Եւրոպայից դէպի Ամերիկայի Միացեալ — Նահանգները գաղթելը բարձր աստիճանի է հասնում։
1820. Անգլիացի Մակինտոյը և Յանկոկը հնարում են արաքական խէժի խառնուրդով ջրախիտ հագուստներ պատրաստելը։
1820. Ռոթշիլդ եղբայրք (Ֆրանկֆուրտում, Լոնդոնում, Պարիզում, Նէպոլում և Վիեննայում) հիմնում են Եւրոպական բանկային տուն, որի նմանը երբէք չէ եղած։
1822. Պիօնին հնարում էր Պիօնինեան Ֆրէյնը կամ ուժաշափը (դինամոմետր), մի գործիք, որով չափվում է ուժգնութիւնը ջրանուի, շոգեշարժ մեքենայի և այլն։
1822. Եռանդուն Էստնախուկութիւն Ուրալում. այնէ՛ իրօք իոյդ անու համար, ընդ նմին և 1824-ից սկսած սպիտակ ոսկի (պլատին) և 1829-ից՝ բրլեանտ ևս։
1823. Շելլեուիլ (Chevreuil) գտնում է ճարպի երկու էական բաղադրիչները, այնէ՛ ստէարին և իւղանիթ (Olein) և դորանով համարվում է ստէարինի մոմը հնարողը։
1823. Քուիտինցը՝ մի մեքենագործ Զտրասբուրգում, հնարում է տասնորդական շիւղ, որն իսկոյն կիրառութեան մէջ է մտնում։
1825. Առաջին երկաթուղու լրագործումն. Գարլինգտօնից դէպի Ստոկհոլմ մարդիկ տանելու համար. Հոգեմեքենան այդ գծի վրայ սարքելու փորձառութիւնը։
1825. Մարշալը Էէէրսում (յանգլիայ) վուշ մանեկու մեքենան է շինում իւր այժմեան կատարելութիւնով։
1825. Մանչեստրից Ռօբերտը շինում է առաջին «Սելֆօտօրը»՝ ինքնին մանիշ գործիք, որ այժմ ամենայն մեծ մանաբաններում ընդունուած է։

1827. Կանոնաւոր ընթացք շոգեկառքի Հոէնսսի վրայ. նոյնը
1830 ից Բոմբայի և Ձուէցի միջև:
1829. Անգլիացի ինժիներ Ստեֆընզօնը այժմեան շոգեշարժ մեքե-
նայի հնարիչն է: Լիվերպուլ—Մանչեստրեան երկաթուղին
քիչէր մնացել որ հասնի իւր կատարելութեան. դորա կառավա-
րիչները տեխնիկներից (արհեստագէտ) մի Յանձնաժողով կազմե-
լով, յանձնեցին հետազօտելու թէ արդեօք երկաթուղիների հա-
մար անշարժ, թէ շարժից շոգեմեքենան՝ իբրև միջ զօրութիւն,
օգտակար կլինի: Քննութեան արդիւնքը եղաւ յօգուտ վերջինին:
Ուստի կառավարութիւնը վճռեց և հաստատեց շոգեկառք մտցնել
գծերի վրայ. և 500 հատ Ստերլինգ վարձ նշանակեց այն Լօկո-
մօտիֆի համար, որը մի փորձողական դնացրում կը գերազանցէ
միւսներին: Պայմաններն էին.—որ ծուխ չհանէ. իւր գոնէ եռա-
պատիկ ծանրութիւնը քաշտայ մի արագութիւնով որ հաւասար
լինի տասն անգլիական մղոնի. որ նա հանգչի զսպանակների
վրայ, 15 ոտից բարձր չլինի և այլն: Ստեֆընզօնը երեք մրցողներից
տանումէ յաղթանակը. և ի հետևումն սորա լինումէ:
1830. Կատարելագործումն Լիվերպուլ—Մանչեստրեան
երկաթուղիի՝ շոգիի զօրութեամբ:
1830. Արագ և Դուլօնգը դիտութեանց ճեմարանի յանձնարութեամբ
հետազօտումն ջրաշոգիի առաձգականութիւնը թէ
արհեստագիտութեան գործառնութեան մէջ որքան օգտակար լի-
նել կարող է. և դորանով շոգիի ուղիղ գործածութեան մեծ ըն-
թացք են տալիս:
1831. Բեւեռ կամ գամ (մեխ) շինելու մեքենաներ՝ արդէն Հիւսիսային
Ամերիկայում կային, Լօնդօնումն էլ են շինվում:
1832. Գերմանական առաջին երկաթուղին լինումէ ձիաքարշ Բուդապսի
և Լինցի միջև՝ աղ կրելը գիւրացնելու համար. իսկ առաջին շո-
գիովը՝ լինումէ 1835-ին Նիտընբերգից դէպի Ֆիւրթը:
1833. Պրանսիական առաջին երկաթուղին՝ Ստ. Էտիէնից
դէպի Լիօն, կարևոր Ստ. Էտիէնի և իւր շրջակայքի առատ քա-
րածուխի բովերովը:
1833. Դրէյդէն շինումէ առաջին ասեղնաւոր հրացանը:
1833. Պենսիլվանիայում Ուսուցչապետ Հարէն առաջինն է գործ դնում
Գալվանականութիւնը ժայռերը ճեղքելու համար:
1834. Գերմանական պետութիւններից շատերը կազմումեն. Մաքսա-
յին միութիւն, մաքսային հասարակաց դրութիւ-
նով (սիստեմ): »
1836. Լայպցիգում կազմվումէ գերմանական գրավաճառների ժո-
ղովարան կամ հրապարակ և Քլմնեցում էլ արհեստագիտա-
կան դպրոց է բացվում:

1837. Հոտյնհայլ ուսուցչապետը, Միւնխենում և Մեորգերը նիւ-բոր-կում հնարում են ել եկ տրօմ ագնիսական հեռագրատի-պը: Առաջինը մատուցածէ այն ծառայութիւնը, որ իւր բազմաթիւ փորձառութիւններով և մի շարք կարեւոր գործնական դիտողու-թիւններով և առաջարկութիւններով, այսօրուայ հեռագրութեան հիմունքն է սահմանել, այն ինչ երկրորդը՝ Մեորգերը՝ շինելով մի պարզ և գործնական յարմարաւոր գործիք և յուշարար գրութիւնը (սիգնալ սիստեմ), որը հետզհետեւ մեծ տարածու-թիւն է գտնում, այդու անուրանալի է կացուցել իւր հանձարը:
1837. Քրանկիս Սմիթը Լօնդօնում Արքիմիդեսան Պատուտակը գործէ դնում իբրեւ միջոց գործի շոգենաւի համար:
1838. Անգլիան բացումէ Եւրոպայի և Հիւսիսային Ամերիկայի միջև յաշնկոյս Ատլանտեան նաւագնացութիւնը:
1838. Քրանսիացի Գագուերըը հնարումէ, իւր անունով ասուած, Գագուէրատիպը, այսինքն՝ մի արհեստ՝ քիմիպէս նախա-պատրաստած մետաղեայ տախտակի վրայ պատկերներ հանելու և ամրացնելու լոկ լուսոյ ազդեցութիւնով:
1838. Յակոբին Պետերբուրգումը հնարումէ Գալվանօպլաստիկը, մի հնարք, որով կարելի է լինում մի մետաղական լուծվածքի տակնարկով (նեդիրշլագ) դրամների կամ որ և է մետաղի վրայի պատկերի և ուրիշ փորուածքի նմանը վեր առնել:
1840. Հարաւային Ամերիկայի արեւմտեան ծայրի մօտ եղած կղզիներից «Գուանօ» ասուած աղբի առ և տուրն է սկսվում. դա թռչուն-ների ծիրան է, որ երկիրը պարարտացնելու մի զօրեղ նիւթ է:
1841. Միացեալ — նահանգներում նոր մաքսային օրէնք է դր-վում. որոյ զօրութեամբ օտար արդիւնագործութիւնները ներս ընդունելու համար պէտք է իրանց արժէքի 20 տոկոսը մաքս տան:
1844. Առաջին ել եկ տրօմ ագնիսական հեռագրութիւնը Վա-շինգտօնից դէպի Բալտիմօրը՝ ըստ Մօրգէի դրութեան:
1844. Անգլիայում հնարումեն տառաձուլմեքենան, ձուլարան:
1847. Սուէզի պարանոցը պատուելու նախագիծն է առաջարկ-վում:
1847. Առաջին երկաթուղին Ջուիցերիայում, Ցիւրիխից դէպի Բադեն:
1848. Ըստ դրութեան Ռօբերթ Ստեֆընզօնի՝ առաջին մեծագոյն խողո-վակերտ կամուրջի ձգումն Վալլէսի արեւմտեան եզերքի մօտ Կօնվէյի-ծոցի վերայ:
1848. Վալիֆօրնիայի Ոսկու հարոտութիւնն են գտնում:
1848. Քրանսիական հասարակապետական Կառավարութեան անդամ Լուի-բլան դիտաւորութիւն է ունենում Գաղղիայում Ազգա-յին գործատեղիներ հիմնելու արհեստաւորներին և գոր-ծաւորներին պաշտպանելու և լաւ վարձաւորելու մտք:

1850. Աւարտ առաջին տարածովեայ, հեռագրաթելի Գոֆերի
և Կալէյի միջև.
1850. Զուեցերեան ընդունումէ Փրանսիական գրամակշիւը (նը-
մանը ըստ ձեռնի և հաւասարը ըստ արժեից).
1850. Աւստրալիայում, մանաւանդ Մելբուրնէումը գտնումեն ոսկու
հարուստ բովեր:
1851. Լոնդոնում լինումէ համաշխարհանդէս ապակեայ
ապարանում:
1851. Զինգերը շինումէ առաջին յարմարաւոր կարելում եքենան:
1852. Հնացած ասուէղէն կտորներից առաջին անգամ պատրաստու-
մեն արհեստական բուրգ:
1852. Պետեղոֆերը Միւնխէնում հնարք է գտնում փայտից վա-
ռելագազ պատրաստել մեծ քանակութեամբ:
1852. Միացեալ-նահանգներից գիտնական նպատակով մի նաւորդու-
թիւն է լինում դէպի Ճապոնեայ, որով շատ նաւահանգիստներ
յայտ գալով, հասարակաց յարաբերութիւն է կայանում:
1853. Առաջին փորձն են անում Լոնդոնը ելեկտրական լուստով
լուսաւորելու:
1853. Մաքս և տուր և առի դաշնադրութիւն Աւստրիայի և միւս
Գերմանական Մաքսայի միութեան միջև, ապա վա-
ճառական դաշինք Պրուսիոյ և միացեալ-նահանգաց միջև. յետոյ
Տոսկանեայի և Փրանսիայի միջև:
1853. Աշխարհանդէս արհեստից ինիւ-եօրի:
1853. Առաջին ելեքտրոմագնիսական ժամացոյց Բրուսելի
բաղաքային խորհրդատան վրայ:
1854. Անգլիական Պարլամենտը մի օրէնք է հրատարակում, որով Լոն-
դոնում շոգիով գործարան ունեցողները պարտաւորվում են իրանց
գործարանները շինել ծուխ ոչնչացնող գործիքներով:
Այս օրինակին հետեւց Պարիզը և ուրիշ շատ քաղաքներ ևս, սա-
կայն հետեւանքը մեծ չէր: Ըստ որում ծուխն՝ աւելի վառողների
ճարպիկութիւնով, քան թէ մեքենական գործիքներով, կարողէ
ոչնչանալ:
1854. Յիւրիսում հիմնվումէ դաշնակիցների բաղամարհեստեան
Կորոցը:
1855. Հանգէս արհեստների և ճարտարութեան Պարիզում:
1856. Հիսթայի Ամերիկայում գտնումեն մեծ քանակութիւնով նաւթ:
1856. Բեսսեմերը հրապարակումէ իւր փորձառութիւնը, որով հողակր-
կաթը և պողպատը հում հալած երկաթից՝ առանց գործ դնելու
այրելի նիւթ շինել է կարողանում:
1856. Վաճառականական կապակցութիւն Փրանսիայի և Անգլիայի մի-
ջև, տուր և առական մեծ ազատութեան վրայ հիմնուած:

1862. Համաշխարհահասանդէս Լօնդօնում.
 1865. Նոր պայմանակցութիւն վաճառականութեան Փրանսիայի և
 Զուիցերիայի միջև.
 1867. Պարիզի հռչակաւոր Համաշխարհահասանդէսը
 (Թարգմ.) Ս. Բէկ - Նաղարեանց.

Խճագրութեան Արարտապատմութիւնը.

Ահա մի նոր 11 տող բեւեռաձև արձանագրութիւն ևս՝ որ միջոցաւ
 Գեորգ վարժապետի Տէր Յարութիւնեան Դիլիջանցւոյ՝ ձեռք բերի Շի-
 րակայ գաւառի Դուլի-ջան անունով Հայաբնակ դիւղի հարաւային
 կողմի վտակի եղերքումն, զոր տալով Խմբագրութեանդ խնդրեմ՝ տպա-
 գրութեամբ հրատարակել հնախուզից հետաքրքրութեան համար.

Յաւելում թէ՛ այս բեւեռագրոյ օրինակն ևս ուղարկած լինելով Հա-
 յադդի հնագէտ Պրաֆէսսոր Պ. Բերովսէ պատկանեանին՝ ստացայ նո-
 րանից թարգմանութիւնն որպէս այս բեւեռագրոց, նոյնպէս և Օրդակ-
 լուայ մօտ եղած 9 տող բեւեռագրոց *) թարգմանութիւնն միւսնոյն նա-
 մակի մէջ, որոյ օրինակն ևս ահա՛ տամ խմբագրութեանդ ի տպա-
 գրութիւն պատմաբանից բաւականութեան համար.

Պ. Բ. Պատկանեանի նամակի պատճէնն այս է.

« 2երդ Սրբադնութիւն Ելն.

« Ստացայ 2եր Դեկտ. 1ին գրած նամակը և հետը Դուլի-ջանի 11
 տող արձանագրութեան օրինակը. Շատ դժուարութեամբ՝ բացի 3 տա-
 ուից, կարողացայ կարդալ, և ահա՛ ուղարկում եմ 2եղ թարգմանու-
 թիւնը եթէ հաճելի է. » Այս է.

« Բաղմազաւակ Աստուծոյ՝ Խալդեայ.

Արքայն Արգիստիս ասէ.

Առի զգաւառն քաղաքին Ալէիու (?)

Գնացի ի քաղաքէն Խստիմանու.

Ի գաւառն Սարապտին՝ Ցունի իշխանին.

(Որ այժմ է)

(Դժուարիմանալի են գծագրութիւնքն)

Արգիստիսի արքայի, հզօր արքայի, արքայի

Աշխարհին Բիայնայ, բնակելոյն ի քաղաքին

Տուսպայ ».

« Այս է ահա՛ դորա թարգմանութիւնը, ի հարկէ մերձաւորաբար՝
 ճիշտ կարգալը և թարգմանելը միայն այն ժամանակ կլինի, երբ նիւթը
 աւելյանայ, այսինքն՝ նոր և բաղմատող արձանագրութիւններ գտնվեն
 առատութեամբ ».

« Իսկ Օրդակլուինի թարգմանութիւնը այս է.

« Մերձեցայ հզօր զօրութեան Աստուծոյն Խալդեայ,

(*) Որդակլուայ 9 տող բեւեռագիրն տպած է Արարտապատմութիւն 1833 թուի
 Գիւտ. տմբում, յերես 534.

Որ ետ զգաւոս իշխանին Կուղայի
 Ի պարզե զաւակացն Արգիստիսի
 Պատարաբօք մերձեցայ առ Խալդի
 Արգիստիս ասէ. առի զքաղաքն Կարու (?)
 Իշխանին Կուղայի » :

« Խնդրեմ՝ գրէք մանրամասնաբար, ո՞րտեղ են այդ Օրդակունն և Ղուլի - ջանն *) : Ես քարտէսի վերայ չկարողացայ դտնել. բայց անշուշտ հարկաւոր է իմանալ ճիշտ տեղը ամեն նորագիւտ արձանագրութեան. որովհետեւ նախ՝ կիմացվի մինչև ի՞նչ տեղ է հասած եղել Վանի թագաւորաց իշխանութիւնը, և Երկրորդ՝ գուցէ կտեղեկանանք ժամանակով՝ թէ այժմ մեր պատմութեանց յայտնի քաղաքները և գիւղերն ինչ անուն են ունեցել Ասորեստանեայց ժամանակն **) :

« Եթէ 2եր սերը դէպի ազգային հնութիւնները կարողանայիք ներշնչել Հայ գիւղերի վարժապետներին, ինչպէս որ այս անգամ արել էք, գուցէ 2եր գիւտերը բազմանային և մեր նորատունկ Հայ գիտութեան մեծ օգուտ և արդիւնք բերէին : Այս 14 արձանագրութիւններից արդէն պարզ երևում է, որ դոցա տեղը շատ պէտք է կղած լինի. և եթէ լաւ որոնուի, գուցէ անակնկալ և անսպասելի գիւտեր անէք : Ես գիտեմ, որ այդպիսի խուզարկութիւնները անշուշտ նիւթական միջոցների են կարօտ. բայց ի՞նչ արած, որ ազգը դեռ այսպիսի ծառայութիւնները չի գնահատում : Բայց չպէտք է կորցնել յոյսը, հաւաստի եմ, որ այդ շատ չի տևիլ և սերը դէպի հնութիւնները կտարածվի մեր երիտասարդների մէջ : Ինչ և իցէ : Այս օրերս 2եր արձանագրութեանց օրինակները կուղարկեմ՝ Բէլգիա օրագրումը տպելու համար : Իսկ 2եր Սրբազնութիւնից կսպասեմ նոր արձանագրեր :

« Ուղարկեցի մի Ռուսերէն տետրակ ևս « Վանայ բեկուագրութիւնք » վերնագրով, որ այժմ ստացած կլինիք :

« Սպասելով 2եր կողմից նոր ուրախաւթ նամակների —

« Մնամ խորին յարգանքք և լն. »

« Բերովբէ պատկանեան » :

28 Դեկտեմբեր 1883

Ա. Պետերբուրգ :

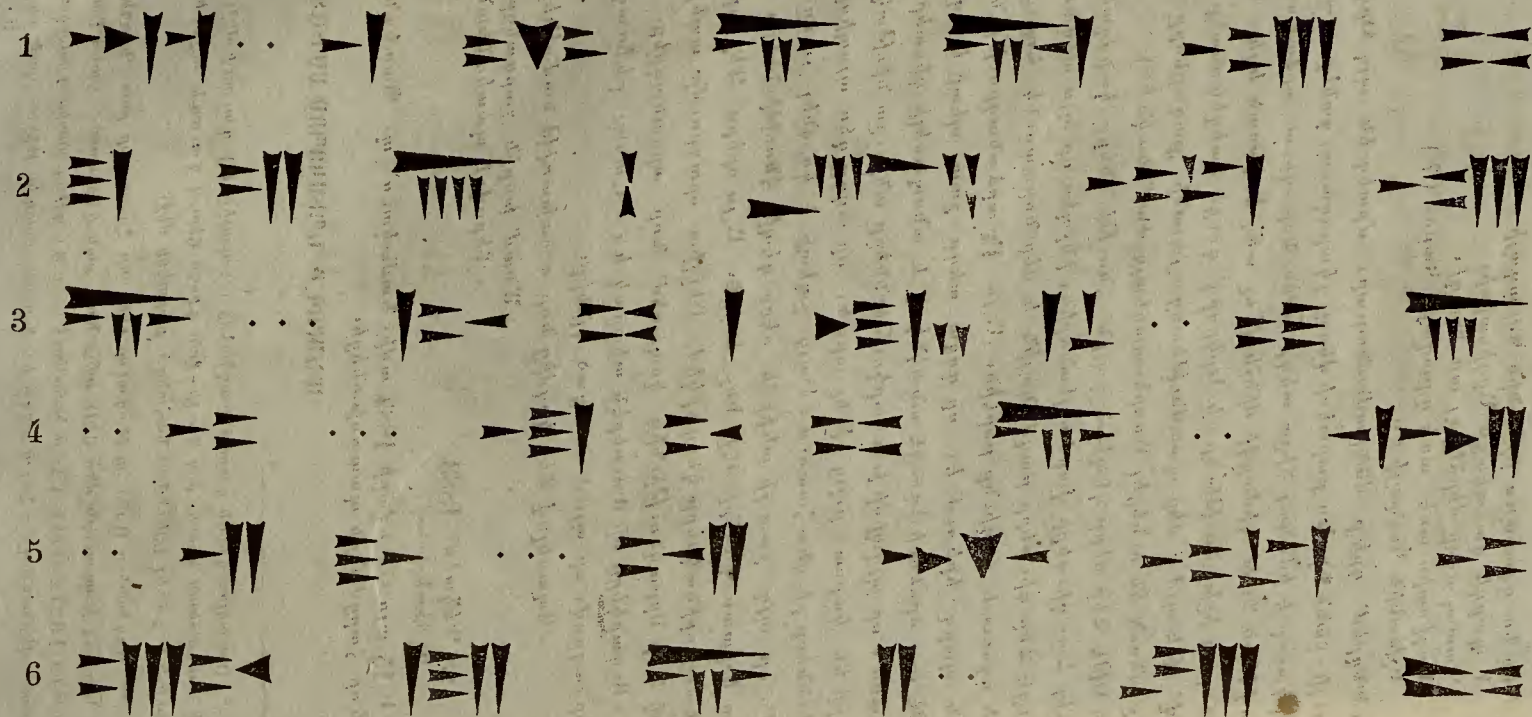
Ի 15 այս Յունվարի 1884 ամի, նամակաւս՝ պ. Պատկանեանցի կաւոր հարցմանցն պատասխանեցի :

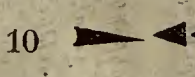
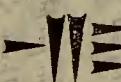
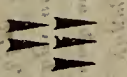
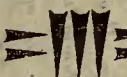
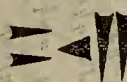
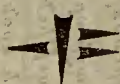
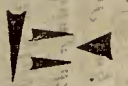
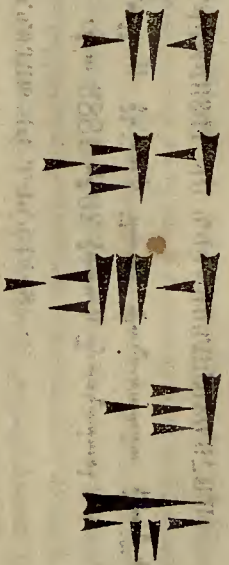
ՄԵՍՐՈՎԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ

(*) Օրդակուն գիւղն դառնի Ծաղկաձոր (Դարաշինակ) գաւառի մէջ. Սեւանայ ծովի տրեւմտեան եզրին : Իսկ Ղուլի - ջան գիւղն Շիրակ գաւառի մէջ, եւ երկուսն եւս կարելի է դառնել Երեւանայ նահանգի քաղաքի մէջ :

(**) Արգիստիւր Ասորեստան թագաւոր չէր, այլ Հայոց. որ ըստ Գողգիացի Լեւորմանի է Կոննակ թագաւորն մեր 630 ամբը նախ քան զՔրիստոս. (տես Բաղմազէանի վերնեւոյ 1881. յերես 12. ի ծանօթութեան Ա. գլխոյ ընտիր գրութեանց 2. Բ. Սարգսեան, վերնագրով « Հայոց տղքն եւ իւր տա մարդկութիւնն քրիստոս օգտուններն ») :

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ԴՈՒԼԻ - ԶԱՆ ԳԵՂՋ ՇԻՐԱԿԱՅ.

7

8

9

10

11

ՄԱՀՄԵՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ.

Երեւոյ Ռընա՛յի արքայաանաճ ճառը Փարիզի Սարգսնի համալսարանի
լսարանաւոր Մարտի 29 ին 1883 ածի:

ՏԻԿԻՆՆԵՐ ԵՒ ՊԱՐՈՆՆԵՐ.

Այս լսարանումը, որը շատ անգամ իւր քաղցր ուշադրութիւնը ինձ նուիրած է, համարձակումեմ այսօր ևս խօսել ձեր առաջ մի դժուար խնդրի մասին, որի մէջ հազիւ հազ գտնվումեն նշմարելի կէտեր, որոնց վերայ պէտքէ աւելի ուշք դարձնի նա, ով որ կամենումէ մաքրել պատմական գիտութիւնը սխալ ենթադրութիւններից և անհիմն կարծիքներից: Ազգերի և ցեղերի անունների սխալ գործածութիւնը պատմութիւն ուսուցանելիս զրեթէ միշտ տարակուսութեան և անհասկացողութեան է հասցնում: Այնպէս են խօսում Յոյների, Հռովմայեցիների և Արաբացիների մասին, կարծես թէ այս բառերը միշտ իւր նման մարդիկների խումը նշանակէին: Եւ ընաւ ուշք չեն դարձնում այն փոփոխութիւնների վերայ, որոնք յառաջ են եկել պատերազմական, կրօնական ու լեզուական յաղթութիւններից, և այն ամեն տեսակ մեծ հոսանքներից, որոնք մարդկային պատմութեան միջով անցել են: Իրականութիւնը չէ կարելի այսպէս հասարակ կերպով կազմել: Օրինակ, մենք ֆրանսիացիներս լեզուով հռովմայեցի ենք, քաղաքակրթութեամբ Յոյն, իսկ կրօնով Հրէայ: Մի ցեղ, որի ծագման իրողութիւնը սկզբում մի ազգի համար շատ նշանաւոր է լինում, կորցնումէ իւր նշանակութիւնը այն չափով, որ մեծ պատմական իրողութիւնները ինչպէս Յունական քաղաքակրթութիւնը, Հռովմէական, աշխարհակալութիւնը, Գերմանական աշխարհակալութիւնը, Քրիստոնէութիւն, Մահմետականութիւն, վերածնութիւնը, փիլիսոփայութիւնը և կրօնական յեղափոխութիւնը վերայ են հասնում և ջրաղացքի քարի տակ ընկած ցորենի հատիկի նման տրորում և ջնջում են մարդկային ընտանիքի բազմազանութիւնը, ստիպելով նոցա միանալ սակաւ կամ շատ միատեսակ զանգուածների հետ: Ես կաշխատեմ այսօր քննել այդ տեսակ խառն հասկացողութիւններից մինը. ես այստեղ ի նկատի ունիմ հետեւեալ բառերի անպարզութիւնը և անճշտութիւնը. — արաբական փիլիսոփայութիւն, արաբական գիտութիւն, մահմետական քաղաքակրթութիւն: Այդ առարկաների անորոշ հասկացողութիւնից յառաջացել են շատ անհիմն դատողութիւններ, և մինչև անգամ մի քանի նշանաւոր գործնական սխալներ:

Մահմետական երկիրների ներկայ թուլութիւնը յայտնի է այն ամենին, ով որ փոքր ի շատէ իրերի դրութեան հետ ծանօթ է. բոլորովին ակներև է այն տէրութիւնների անկումը, ուր թագաւորումէ Մահմետականութիւնը, և այն ցեղերի մտաւոր ոչնչութիւնը, որոնք բացա-

ոպակս իրանց կրթութեամբ և մտաւոր զարգացմամբ պարտական են այդ կրօնին: Նոցա, որոնք եղել են Ափրիակայում և կամ արեւելքում, միշտ ապշեցրել է ամեն մի ուղղափառի (մուսուլման) մտաւոր սահմանափակութիւնը: Նորա գլուխը այնպէս է ճշշուած երկաթէ մամուլով, որ նորան բոլորովին անընդունակ է դարձնում մի որ և է գիտութիւն սովորելու և կամ մի նոր գաղափար իւրացնելու: Մահմեդականի մանուկը, երբեմն ոչ նուազ ընդունակ է տասնամեայ կամ երկոտասնամեայ հասակում, բայց երբ ստանում է իւր կրօնական կրթութիւնը, յանկարծ դառնում է սաստիկ կրօնամոլ, և նորա վերայ իշխում է մի յիմար ամբարտաւանութիւն: Նա կարծում է թէ արդէն ճանաչեց բացարձակ ճշմարտութիւնը և հրճվում է սովորաբար այն բանով, որ իսկապէս նորա մտքի թուլութիւնն է կազմում: Այս յիմար ամբարտաւանութիւնը ամեն մի մահմետականի արմատական թերութիւնն է: Նորա աստուածպաշտութեան կարծեցեալ պարզութիւնը և ընականութիւնը թելադրում է այնպիսի մի արհամարհանք դէպի միւս կրօնները, որը ոչ մի կերպով չէ կարելի արդարացնել: Համոզուած լինելով, որ Աստուած՝ անանց ի նկատի ունենալու մարդկային արժանաւորութիւն և կրթութիւնը, ուղարկում է հարստութիւն և իշխանութիւն ուժ որ ինքն է կամենում, մահմետականը սաստիկ արհամարհանք է տածում դէպի գիտութիւն, կրթութիւն, մէկ խօսքով դէպի այն ամեն բանը, ինչից որ կազմուած է Եւրոպացու խելքը: Մեր՝ մահմետականութեան վերադրած յատկանիշը այնպէս խիստ է երևում, որ ջնջում է ցեղական և ազգային բոլոր յատկանիշները: Բերբերցին, Սուտանցին, Չերքէզը, Աֆղանստանցին, Մալայցին, Եղիպտացին, Նուբիացին մահմետականութիւն ընդունելուց յետոյ, այլ ևս ոչ թէ Բերբերցիներ, Սուգանցիներ են կոչվում, այլ մահմետականներ: Պարսկաստանը միայն բացառութիւն է կազմում, նա կարողացաւ պահպանել իւր յատուկ ոգին. սակայն նա մահմետականութեան պատմութեան մէջ մի անանձին տեղ ունի բռնած, և նորան իսկապէս պէտք է անուանել Շիի երկիր, և ոչ թէ մահմետականի:

Որպէս զի փոքր ինչ կարողանան մեղմացնել մահմետականութեան մասին եղած տխուր եզրակացութիւնները, որոնք իրերի ընթացքից են յառաջ գալիս, — շատերը կամենում են մեղ հաւատացնել որ այդ անկումը անցողաբար կատարուած մի երեւոյթ է, Եւ որպէս զի ապագայում հանգիստ լինեն, յիշում են անցեալը: Նորա ասում են, «մահմետական քաղաքականութիւնը, որ այժմ այնքան չնչին է, կար ժամանակ որ ամենածաղկած դրութեան մէջ էր. նա հանդէս բերեց իւր նշանաւոր փիլիսոփաներին և գիտնականներին. նա շատ դարերի ընթացքում քրիստոնեայ արեւմտքի դաստիարակիչն էր»: Սակայն ինչո՞ւ արդեօք միանգամ եղածը, այլ ևս չէ կրկնվում. ահա թէ ինչի մասին էի կամենում խօսել: Պար արդեօք մահմետական և կամ գոնէ

մահմանականութիւնից թոյլատրուած և նորան դիմացած գետութիւնն:

Այն փաստերը, որոնց վերայ մահմետականութեան պաշտպանները մատնացոյց են լինում, ունին ճշմարտութեան մի նշանաւոր մասն: Այս, մտ 775 Բ. թուից սկսած մինչև ԺԳ. դարու կեսը, այսինքն հինգ դարերի ընթացքում, մահմետական երկիրներում պատահում են խորին յարգանաց արժանի գիտնական և խոհուն մարդիկ: Մինչև անգամ, կարելի է ասել, որ մահմետական աշխարհի մտաւոր զարգացումը քրիստոնեայ աշխարհից շատ վեր էր կանգնած: Բայց որպէս զի սորանից սխալ եզրակացութեան չըզանք, հարկաւորէ այս փաստը մանրամասն վերլուծել: Չափազանց կարեւոր է հետամուտ լինել դարէ գդար արեւելքի քաղաքակրթութեանը, որպէս զի կարողանանք պէտք եղածին չափ որոշել այդ զանազան տարրերի ամեն մինի խաղացած դերը, որոնցով, յիրաւի, պայմանաւորուած էր վերոյիշեալ ժամանակաւոր գերազանցութիւնը, որ և շատ շուտ անհետանում է:

Այն ինչ որ մենք փիլիսոփայութիւն և գիտութիւն ենք անուանում, մահմետական առաջին դարուց շատ հեռու էր: Մահմետականութիւնը, սեմական միաստնաւորութեան զանազան ձևերից կազմուած, կրօնական պատերազմի ծնունդ լինելով, հազարաւոր մղոն հեռացած է այն ամեն բանից, ինչ որ մենք գիտութիւն կամ մտաւոր զարգացում ենք կոչում: Այս ևս պէտք է ասել որ նա բաւական երկար պատերազմ մղելուց յետոյ կարողացաւ Արաբացիների մտաւոր կեանքին տիրապետել: Արաբական հեծեալներն այդ կրօնին յարեցան նորա համար, որ դա թոյլատրուէր ասպատակութիւն և աշխարհակալութիւն, որով և նորա իրանց ժամանակին աշխարհի մէջ առաջին աշխարհակալ էին համարվում, բայց ի հարկէ, բնաւ փիլիսոփայ չէին:

ԺԳ. դարու արեւելեան մատենագիր Արուստարաջը, նկարագրելով արաբական ազգի բնաւորութիւնը, ասումէ հետեւեալը: Այդ ազգի գիտութիւնը, որով նա պարծենում էր, կայանում էր լեզուագիտութեան տաղաչափութեան զանազան ձևերի և արձակ բան գրելու մէջ: Իսկ ինչ վերաբերումէ փիլիսոփայութեան, Աստուած այդ չէ տուած, և ոչ էլ այդ գիտութեան ընդունակ է արել: Այս մի կատարեալ ճշմարտութիւն է: Թափառական արաբացիները մարդիկներից նուազ միտիկ է նա բնաւ հակում չունի դէպի խոհադատութիւն: Բոլոր նկատները կրօնամոլ Արաբացուն բացատրելու համար բաւական է միմիայն Արաբիչ Աստուած, որ անմիջապէս կառավարումէ աշխարհին և յայտնվումէ մարդկանց մարդարէների միջոցաւ, որոնք անընդհատ իրար էին յաջորդում: Այս պատճառաւ, քանի որ մահմետականութիւնը տարածուած էր արաբական ցեղերի մէջ, այսինքն առաջին չորս խալիֆների և օմայյանների ժամանակը, նոցա մէջ ոչինչ մտաւոր շարժողութիւն չէ յառաջանում: Օմարը չայրեց Աղեքսանդրեան մատենադարանը, ինչպէս

որ պատմութեն, արդէն դա Օմարից փոքր ինչ առաջ անհետացած էր։ Բայց, այն սկզբունքը, որ նա գործ էր դնում աշխարհիս մէջ, մի աւերիչ բնաւորութիւն ունէր գիտնական հետազոտութիւնների և առհասարակ ամեն մտաւոր աշխարհի համար։

Ամեն բան փոխվում է, երբ Պարսկաստանը թագաւորութիւն է՝ ձեռք բերում և նորա հետ միասին Աբասեան ցեղը, Բիւնի—Օմայդները յաղթող են հանդիսանում։ Մահմետականութեան կեդրոնը փոխվում է դէպի Եփրատ և Տիգրիս գետերի մէջ եղած երկրները, ուր դեռ ևս երեւում էին փայլուն քաղաքակրթութեան մի քանի հետքեր։ Այդ քաղաքակրթութիւնը, որ մի ժամանակ ծանօթ էր արեւելքին, այսինքն Պարսից Սասանեաններին, Խոսրով Նուշիրվանի ժամանակ իւր փառքին է հասնում։ Արհեստն ու արդիւնաբերութիւնը ծաղկում են մի քանի դար այդ երկրներում։ Խոսրովը պաշտպան է հանդիսանում Նոյնպէս մշտաւոր գործունէութեան, Ա. Պոլսից հալածուած փիլիսոփայութիւնը պատսպարան է գտնում Պարսկաստանում, Խոսրովը թարգմանել է տալիս հնդկական գրաւոր աշխատութիւնները, Նեստորական քրիստոնեաները, որոնք բնակիչների նշանաւոր մասն էին վազմում, ծանօթ էին յունական փիլիսոփայութեան և գիտութեան հետ։ Նոքա պարագում էին նաև բժշկականութեամբ, նոցա եպիսկոպոսները տրամաբանութեան և երկրաչափութեան ուսուցիչներ էին, Սասանեանների ժամանակից ծաղկած պարսկական վիպական զրոյցների մէջ պատմվում է թէ երբ Ռուստէմը կամենում էր կամուրջ շինել, կանչեց Զաթալիկին (Սաթուղիկոսին, — այսպէս էին կոչվում Նեստորականների եպիսկոպոսները կամ պատրիարքները) — ճարտարապետի պաշտօնը վարելու համար։

Մահմետականութիւնից բարձրացած կրօնական փոթորիկը կանգնացնում է Իրանի այս գեղեցիկ զարգացումը։ Սակայն, Աբբասեան ցեղի գահ բարձրանալովը նորից վերածնունդ Խոսրովի փայլուն ժամանակը։ Այն յեղափոխութիւնը, որով այս ցեղը գահ բարձրացաւ, կատարուեցաւ պարսկական զինւորականների ձեռքով, պարսից զօրապետների առաջնորդութեամբ։ Նոր թագաւորող տան հիմնադիր Աբուլ-Աբասը, նամանակակից Մանդուրը միշտ պարսիկներով էր շրջապատուած։ Նոքա էին մի որոշ աստիճանով յարուսթիւն առած Սասանիդներ, նոցա մերձաւոր խորհրդականներն, իշխանների դաստիարակիչներն և առաջնակարգ նախարարներն էին Բարմկիդներ, որոնք՝ բաւական լուսաւորուած հին-պարսկական ընտանիքին էին պատկանում և Պարսից ազգային կրթութեանը հաւատարիմ էին մնացել։ Բայց վերջը, ակամայ յարեցան մահմետականութեան։ Շուտով այդ սակաւահաւատ Խալիֆներին շրջապատում են Նեստորականները և մի առանձին արտօնութեամբ դառնում են նոցա առաջին բժիշկներ։ Խառան քաղաքը, որ բոլորովին առանձին գեր էր խաղում մարդկային զարգացման պատմութեան մէջ, մնալով հեթանոսութեան մէջ, կարողանում է յունական

Հնութիւնների բոլոր աւանդութիւնները հաւատարիմ պահպանել, նա ընծայումէ նոր դպրոցին բազմաթիւ գիտնականներ մանաւանդ աստղաբաշխներ, որոնք օտար էին մահմետականութեան:

Բաղդադը հռչակուեց իբրեւ մայրաքաղաք վերածնվող Պարսկաստանի, Արաբերէնը, իբրեւ աշխարհականների լեզու, չէր կարող մոռացուել, չէր կարող նոյնպէս և նոցա կրօնը բոլորովին մերժուած համարուել, բայց այս նոր քաղաքակրթութեան ոգին ունէր մի խառն բնաւորութիւն, Քրիստոնեաներն ու Պարսիկները առաջին տեղն են բռնում. կառավարչական մասը մանաւանդ ոստիկանականը կենդրոնանումէ առաջինների ձեռքը: Կարողութիւնների ժամանակակից բոլոր այս նշանաւոր Խալիֆաները — Մանզուրը, Հարուն-Ալ-Րաշիդը, Մամունը — գրեթէ մահմետական չէին: Նոքա կատարումէին կրօնի միայն արտաքին ծէսերը, որի ներկայացուցիչ և պապ էին համարվում, — եթէ կարելի է այսպէս ասել, բայց նոցա միտքը հեռի էր նորանից: Նոքա սաստիկ հետաքրքրվումէին այն ամեն բանով, ինչ որ հեթանոս ազգերին էր պատկանում. նոքա հարցուփորձ էին անում և տեղեկանում Պարսկաստանի, Հնդկաստանի նամանաւանդ Յունաստանի մասին: Սակայն այս ևս ճշմարիտ է, որ երբեմն մահմետականութեան ջերմ պաշտողներին յաջողումէր պալատի մէջ այնպիսի ներգործութիւն ունենալ, որով Խալիֆը դառնումէր առ ժամանակ մի սաստիկ կրօնամոլ և զոհումէր իւր անհաւատ և ազատամիտ ընկերներին: սակայն երկար չէ տևում. նորից անկասկածեան և ազատամտութեան քամին փչումէ և Խալիֆը դարձեալ կանչումէ իւր մօտ գիտնականներին ու սեղանակից ընկերներին և ի մեծ տաճարութիւն մահմետական կրօնաւորների, շարունակումէ առաջուայ պէս իւր ազատ կեանքը:

Ահա այսպէս է բացատրվում Բաղդադի գեղեցիկ քաղաքակրթութիւնը, որի դիւթիչ պատկերներն այնքան կենդանի են արտայայտվում «Հաղար և մի գիշեր» կոչուած զրոյցների մէջ, որ մի զարմանալի խառնուրդ է ներկայացնում պաշտօնական սպառնալիքների և գաղտնի անառակութեան: Այս ջանասէր եղիտասարգութեան և սակաւահաւատութեան մի ժամանակ է, երբ Փանատիկական կրօնի թերահաւատ առաջնորդների շնորհիւ ծաղկումեն գիտութիւններ և արուեստները: երբ ամեն մի ազատասէր մարդ միշտ լաւ ընդունելութիւն էր գտնում պալատում, թէև քրէական օրէնքը նորան միևնոյն ժամանակ պատիժներ էր սպառնում:

Գեղեցիկ իմն զարգանումէ ազատ մտածողութիւնն այդ Խալիֆաների ժամանակը, որոնք թէև հալածանք յարուցին, բայց միշտ ակամայից: Մոսկակալներին ստիպելով կամ վիճաբանները կազմումէին առանձին ժողովներ, ուր քննադատումէին ամեն կրօններ բանականութեան սկզբունքի հիման վերայ: Ես այստեղ յառաջ կրբերեմ այդ ժողովի արձանագրութիւնը, որ մի խստակրօն անձն է գրել և նորանից թարգմանել է Պ. Դոզէն:

Ահա նորա թարգմանութիւնը.

Այրորանցի մի գիտնական հարցնումէ Սպանիացի համեստ աստուածաբանից, որ ճանապարհորդել էր դէպի Բաղդատ. « արդեօք նա իւր՝ այն տեղ (Բաղդատ) եղած միջոցին այցելել է մոտեկալլենիմների ժողովները » : Ես երկու անգամ այցելեցի՝ պատասխանեց Սպանիացին, և իհարկէ էլ չըգնացի » : Ինչո՞ւ, « լսիր ահա » : շարունակեց ճանապարհորդը. « Առաջին ժողովում, որին ես այցելեցի, ներկայ էին ոչ միայն մահմեդականներ իբրեւ ուղղափառներ, այլ, այլ և աղանդաւորներ, անհաւատներ, գերերներ, նիւթապաշտներ, անաստուածներ, հրէաներ և մէկ խօսքով ամեն տեսակ հերձուածներ : Եւրաքանչիւր աղանդ ունէր իւր ներկայացուցիչը, որ պարտական էր նորա համոզմունքը պաշտպանել ժողովի մէջ. և ամեն անգամ երբ նոցանից մինը դահլիճ էր մըտնում, բոլորը յարգանք օտքի էին կանգնում և մինչև նորա նստելը չէին նստում : Երբ ամենքը ժողոված էին, անհաւատներից մինը ասաց հետեւելը. — Մենք այստեղ ժողովուած ենք, որպէս զի դատենք և ճշմարտութիւն իմանանք. արդէն պայմանները ձեզ յայտնի են : Գու՞րք, մահմետականներ, ոչինչ ապացոյց չըբերէք ձեր զրբից, և կամ թէ այնպիսի հիմունքներ, որոնք ձեր մարգարէների հեղինակութեան վերայ են հիմնուած, որովհետեւ մենք ոչ մեկին չենք հաւատում : Ամեն մինը այն ապացոյցներով պիտի առաջնորդուի, որոնք բանականութիւնից են գուրս գալիս » : Այս խօսքերը ասելիս բոլորն էլ ծափահարեցին : Այժմ ձեզ շատ լաւ հասկանալի է, ասաց Սպանիացին, որ ես՝ այդ տեսակ խօսքը լսելուց յետոյ, այլ ևս չէի կարող այն տեղ մնալ : Ինչ առաջարկեցին այցելել հետեւալ ժողովը, քայց ես այնտեղ ևս նոյնպիսի տգեղութիւններ գտայ » :

Այսպիսով ուղղափառների սպառնալիքները առ ժամանակ չեն ներգործում, և սորա հետեւեքը լինումէ իսկական փիլիսոփայական և գիտնական շարժողութիւն : Միրիայի քրիստոնեայ բժիշկները երևում են վերջին յունական դպրոցների շարունակողներ : Նոքա ծանօթ էին Արիստոտելեան փիլիսոփայութեան, մաթէմատիկայի, բժշկականութեան և աստղաբաշխութեան հետ : Խալիֆները նոցա յանձնեցին թարգմանելու արաբական լեզուով Արիստոտելի, Եւկլիդեսի և Գալլիէնի հանրագիտական գրուածքները, մի խօսքով բոլոր յունական գիտութիւնը, որքան որ այն ժամանակ Արաբիայում յայտնի էր : Գործունեայ մտքերը, ինչպէս օրինակ, Ալկիդները, սկսումեն մտածել այն յաւիտենական խնդիրների վերայ, որոնց մարդ կարող է միայն զարմեցնել, իսկ վճռելը՝ ոչ : Այդ տեսակ մարդկանց անուանումէին « ֆիլոսոֆներ » (philosophos). այն ժամանակից այս օտար բառը գործ էր անվում վատ մտքով : Իբրեւ մի օտար բան մահմետականութեան, « Ֆիլղուլֆ » ը մահմետականների մօտ դառնումէ մի զարհուրելի տիտղոս, որի հետ կից էր մահ կամ հալածանք : Նոյնպէս « Ղենդիկ » ը, և վերջին ժամա-

նակներս « ֆարմասուն » (franc—maçon ազատ—որմնադիր), Պէտքէ տեսել որ զուտ գիտութիւններ ծաղկումեն մահմեդական աշխարհում : Կազմվումէ մի տեսակ փիլիսոփայական ընկերութիւն Իդուանէս - սաֆա (Ճշմարտութեան եղբայրներ) անունով, որ տպագրումէ փիլիսոփայական հանրագիտական գրուածքներ, որոնք ուշադրութեան արժանի են իրանց գիտնականութեամբն ու վսեմ մտքովը, Հոնտով երկումեծ գիտնականներ Ալֆարաբին և Ավեցեննան՝ երբեմն գոյութիւն ունեցող բազմակողմանի մտածող մարդիկների տեղը բռնեցին : Աստղաբաշխութիւնն ու հանրահաշիւը հասնումեն իրանց փայլուն զարգացմանը, մանաւանդ Պարսկաստանում : քիմիան շարունակումէր իւր դանդաղ և աննկատ աշխատութիւնը, ցոյց տալով երբեմն երբեմն իւր գոյութիւնը զարմանալի գիւտերով, օրինակ՝ ջրի պարզելը, և մինչև անգամ վառօտի գիւտը : Արեւելքի օրինակին հետևումէ մահմեդական Սպանիան և սկսումէ գիտութեամբ պարապել, ուր հրէաները ցոյց են տալիս իրենց գործունեայ աշխատակցութիւնը, ԺԲ. դարում Իբն - բաջան, Իբն - Տոֆայն և Ավեսեսը փիլիսոփայութիւնը այնպիսի մի աստիճանի վերայ բարձրացրին, որ վաղուց չէր տեսնուած :

Ահա, այս էր ընդհանուր կետերով նկարագրուած փիլիսոփայական շարժումն, որին սովորաբար արարական են անուանում, ուշք դարձնելով միայն լեզուի վերայ, մինչդեռ իսկապէս յունա — սասանիդական է : Սակայն, առաւել ճիշտ կըլինէր, եթէ նորան անուանէին յունական, որովհետև պտղալից, տարրները դուրս են դալիս Յունաստանից : Յունաստանը համարվումէ միակ աղբիւր թէ ուղիղ մտածողութեան և թէ գիտութեան : Բաղդադի և Սիրիայի գերազանցութիւնը լատինական արեւմտից՝ նորանից է յառաջանում, որ նոցա աւելի մերձ էր յունական քաղաքակրթութիւնը, Խառանում և բաղդատում առաւել գիւրին էր ձեռք բերել Եւկլիտեսի, Պտղոմէոսի և Արիստոտելիսի շարադրութիւնները քան թէ Փարիզում : Այո՛, եթէ բիւզանդացիներն իրանց դրական գանձերը, որոնց այդ ժամանակ չէին կարգում, լուպահայանէին, և եթէ Ը. դարում գտնուէին Բեսարիոններ կամ Լասկարիսներ, այն ժամանակ բոլորովին աւելորդ կըլինէր այդ տեսակ շրջապտոյտը, որի միջով ԺԲ. դարում հասնումէ մեզ յունական գիտութիւնը անցնելով Սիրիայի, Բաղդադի, Կորդովայի և Տոլեդոյի միջով : Կարծես թէ մի գաղտնի նախախնամութեան հիման վերայ, երբ մի աղբի մէջ բանականութեան ճրագը հանդգնելու վերայ է, իսկոյն երեւան է դալիս մի այլ ազգ նորան վառ պահելու համար : Ուստի այն խեղճ Սիրիացիները, այն հալածուած ֆելլոլոֆների, այն Խառանցիների աշխատանքը ստանումէ առաջնակարգ արժանաւորութիւն, որոնց ժամանակակից մարդկութիւնը հալածանքի ենթարկեց իրանց Սկեպտիկականութեան պատճառով, նոցա արարական լեզուով արած թարգմանութիւններից Եւրոպան ստացաւ Յայնների մտաւոր աշխատութիւնը փիլիսոփա-

յուժեան և գիտութեան վերաբերմամբ, որոնք հնութիւնից մնացած կարեւոր նշխարներ էին:

Յիրաւի, երբ Մարակոյի մէջ բոլորի երեսից թողուած վերջին արաբական գիտնական — Ավերսէօր մեռնումէ, արեւմուտքը սթափվումէ երկարամեայ թմբրութիւնից: Արեւարդն առաջին անգամ աւետումէ վերածնող քաջիօնալի դմուս: Եւրոպայի հանձարը արտայայտվումէ, և սկսվումէ այն անսովոր շարժումը, որի վերջին խօսքը մարկային մտքի ազատութիւն է դառնում: Այն տեղ, Փարիզում Ս. Ժենեվիէի ըլրակի վերայ մտաւոր աշխատանքի համար մի նոր սեղան են կանգնացնում: Եթէ մի բան էր պակասում, այս՝ հնութեան զուտ աղբիւրների գրքերի չըլինելն էր: Առաջին անգամ շատ հեշտ էր թւում, նոցա փնդել այդ գրքերը Վ. Պօլսի գրադարաններում, ուր պահուած էին բնագիրներ, քան թէ դիմել միջնորդական թարգմանութիւնների և հասկանալ այն լեզուով, որ շատ քիչ ընդունակ է յունական մտքն արտայայտելու: Բայց դժբաղդաբար կրօնական վէճերը յունական և լատինական աշխարհում ստեղծեցին թշմանական յարաբերութիւններ, որոնք սաստիկ լարուած էին իրար դէմ 1204 թուի չարաբաղտ խաչակիրների պատերազմից յետոյ, Բացի սորանից, մեր մէջ չըկային յունագէտներ, ուստի պէտք էր սպասել երեք հարիւր տարի մինչև որ Լեֆեր Գ' Էտապլէսը և Բուդէն յերևան գային:

Չըլինելով յունական փիլիսոփայութեան բնագիրները, որոնք Բիւզանդեան մատենադարանում կային, պէտք էր դիմել Սպանեային և այն տեղից առնել վատ և շինծու թարգմանած յունական գիտութիւններ: Ես չեմ կամենում Գերբերդի մասին խօսել, որի ճանապարհորդութիւնը մահմետական երկիրներում մեծ տարակուսութեան է ենթարկուած: Սափայն Աոստանդին Ափրիկեցին ԺԱ. դարում բարձր է կանգնած իւր մահմետական կրթութեամբ բոլոր իւր ժամանակակիցներից և հայրենակիցներից: Բայմունդ Եպիսկոպոսի Թուրքոյում հիմնած գործունեայ թարգմանչաց ընկերութիւնը թարգմանումէ 1130 — 1150 թ. լատինական լեզուով արաբական գիտնականների բոլոր գրուածքները: Արդէն ԺԳ. դարու սկզբում Փարիզի համալսարանը ընդունումէ իւր գիրքը հանդիմաւոր կերպով արաբական Արիստոտելին: Արեւմուտքը 4—5 դար շարունակվող ոչնչութիւնից ազատվումէ: Մինչև այդ ժամանակ Եւրոպան մահմետական երկիրներից կախումն ունէր գիտնական յարաբերութիւնների մէջ: Մինչև ԺԳ. դարու կէսը գործերի գրութիւնը մութն էր: Աերջապէս, մօտ 1275 թուին յառաջ են գալիս երկու շարժողութիւն. մի կողմից մահմետական երկիրները մօտենում են մեծ և ամենատիւրը մտաւոր անկման, իսկ միւս կողմից արեւմտեան Եւրոպան ինքնուրոյն և համարձակ դուրս է գալիս ճշմարտութեան գիտնական հետազօտութիւնների ճանապարհը, որ նման է այն հսկայական աղեղին, որի լարը մինչև այժմ անչափելի է:

Այն է նորան, ով որ մարդկային յառաջագիմութեան այլ ևս անկարող է ծառայել. նա գրեթէ դատապարտուած է անհետանալու: Հէնց որ գիտութիւնը—այդպէս կոչուած արաբականը,—իւր կենսական ոյժը ներշնչումէ լատինական արեւմտքին, ինքն իսկոյն անհետանումէ: Այն ժամանակուանից՝ երբ Ավերսէսը լատինական դպրոցներում Արիստոտելին հաւասար փառք էր վայելում, մոռացվումէ նա (Ավերսէսը) իւր հաւատակիցներից, Արդէն ԺԲ. դարուց սկսած չէ երևում ոչ մի արաբական ականաւոր փիլիսոփայ: Փիլիսոփայութիւնը միշտ հալածվումէր մահմետական երկիրներէ, բայց և այնպէս չեն կարողանում բոլորովին ջնջել, ԺԲ. դարից աստուածաբանական ընկեցեան գերակշռումէ, փիլիսոփայական գիտութիւնը մահմետական երկիրներից հեռանումէ: Այնուհետեւ թէև պատմագիրներ և զանազան գիտութիւնների մասին գրողներ յիշատակութիւն են անում նորա մասին, բայց տիւր յիշատակութիւն: Փիլիսոփայական գիտութիւնների ձեռագործներն ոչնչանումին և հաղուագիւտ են դառնում: Աստղաբաշխութիւնը նոցա մէջ գոյութիւն է ունենում այն չափով, ինչ քան որ հարկաւոր էր նոցա աղօթելիս երկնքի դիրքը որոշելու համար: Շուտով մահմետականութեան մէջ գերակշռութիւն է ստանում թրքական ցեղը, և այնուհետեւ ամեն ուրեք նկատելի էր, որ այս վերջինը բնաւ գիտնական և փիլիսոփայական հետազոտութիւնների հոգի չունէին: Այդ ժամանակից, բացի մի քանի հաղուագիւտ բացառութիւններից, ինչպէս Իբն-Խալ-գուն, մահմետականութեան մէջ չէ տեսնվում ոչ մի ականաւոր մտածող գլուխ, որ ունենար լայն հայեացքներ գիտութեան մասին: Մահմետականութիւնը խեղդեց իւր գրկում գիտութիւնը և փիլիսոփայութիւնը:

Ես այս տեղ չաշխատեցի նսեմացնել արաբական կոչուած մեծ գիտութեան նշանակութիւնը, որ ամբողջ մարդկութեան զարգացման պատմութեան մէջ մի նշանաւոր դարագլուխ է կազմում: Մի քանի յարաբերութիւնների մէջ չափաւանցութեան էին հասցնում նորա ինքնուրոյն նշանակութիւնը, ինչպէս աստղաբաշխութեան վերաբերմամբ. բայց, պէտք չէ մի այլ ծայրահեղութեան մէջ ևս ընկնել՝ տալով նորան շատ քիչ նշանակութիւն և գնահատութիւն: Արաբական շրջանը գոյութիւն է ունենում հին քաղաքակրթութեան անյայտանալուց Ձ. դարում՝ մինչև եւրոպական հանճարի վերածնութիւնը ԺԲ. և ԺԳ. դարերում: Այդ շրջանում մարդկային հանճարը պահպանվում և հետզհետեւ աւանդվումէր մահմետական երկիրներին: Բայց արդեօք արաբական կոչուած գիտութեան մէջ ինչ էր իսկապէս արաբական, Բացի լեզուից, ուրիշ ոչինչ: Մահմետական աշխարհակալութիւնը տարածեց ամեն ուրեք Հիդջասի լեզուն: Արաբական լեզուի կատարած դերն այն էր, ինչ որ լատինականը, որ միայն մարդու զգացումների և մտքերի արտայայտութեան էր ծառայում, չունենալով ամենափոքր յարաբե-

բուծիւն անգամ հին Լացիոսմի հետ: Ավերոսը, Ավեցին, Ալբատին այնքան Արար են, որքան որ մեծն Ալբերտը, Բոթեր Բակոնը, Փրանչիսկոս Բակոնը և Սպինոզան լատին են: Արարական գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը Արարիային վերագրելը նոյն տարակուսութիւնն է յառջ բերում, ինչպէս Հոռովին՝ ամբողջ քրիստոնեայ լատինական գրականութիւնը, — բոլոր դպրոցականները, վերածնութիւնը, ԺԶ. դարու բոլոր գիտութիւնը, մասամբ ևս ԺԷ. դարունը և այս բոլորը նորա համար, որ նոքա լատինական լեզուով են գրուած: Ուշագրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ արարական յիշուած փիլիսոփաներից և գիտնականներից միայն Ալկինդին արարական ծագումն ունի, իսկ միւս մնացածներն են: Պարսիկներ, Տրանսօքսացիներ, Բուխարացիներ, Սամարղանդցիներ, Սորդովացիներ և Սիվիլացիներ, նոքա ոչ միայն ըստ մարմնոյ, այլ և ըստ հոգւոյ արարականին հետ ոչինչ նմանութիւն չունին: Թէև նոքա արարերէն էին խօսում, բայց այս՝ նոցա համար մի կաշկանդող շղթայ էր, ինչպէս լատիններէնը միջնադարեան մտածող գրչութիւնների համար, որոնք իրանց քիմքի համեմատ էին գործ դնում: Արարերէն բանաստեղծական և ճարտասանական լեզու լինելով, բոլորովին անյարմար էր բնագիտութեան համար: Առ հասարակ արարական գիտնականներ և փիլիսոփաներ բաւական վատ գրողներ էին:

Այսպէս ուրեմն, այդ գիտութիւնը արարական չէ, բայց ո՞րչափով դա մահմետական է: Յոյց տո՛ւեց արդեօք մարգարէի կրօնը մի որ և է օգնութիւն կամ հովանաւորութիւն գիտնական հետազօտութիւններին: Ո՛չ, ոչ մի դէպքում: Մեծ գիտնական շարժողութեան պատիւը պատկանում է Պարսիկներին, քրիստոնեաներին, Հրէաներին, Խառանցիներին և Իսմայէլացիներին, և այն մահմետականներին, որոնք ամբողջ հոգւով իրանց կրօնին ընդդէմ էին: Ուղղափառները նոցա վերայ անէ՛ք էին թափում: Աստուածաբաններն անիծեցին: Մամուն Խալիֆին, որ ամենից շատ հոգս էր տանում յունական փիլիսոփայութեան տարածման վերայ, նորա թագաւորութիւնը խաւարեցնող թշուառութիւնները բացատրումէին իբրեւ երկնային պատիժ ու պատուհառ նորա բռնած զիջողական ընթացքի համար դէպի մահմետականութիւնից օտար եղած վարդապետութիւնները:

Հատ անգամ իմամներից յուզուած ժողովուրդը հանդարտեցնելու համար այրում և կամ ձգումէին ջրհորները փիլիսոփայական և աստղաբաշխական գրուածքները: Այդ գիտութիւններով պարապողներին անուանումէին զենդիկ (անհաւատ), նոցա փողոցներում անպատու և հարուածումէն, այրումէն նոցա բնակութիւնները և երբեմն դատաւորները ամբոխին հաճոյանալու համար ի մահ էին դատապարտում:

Եւ ահա այսպէս, Մահմետի կրօնը այնքան հալածեց գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը մինչև որ կարողացաւ բոլորովին խեղդել: Մահմետական պատմութեան մէջ պէտք է զանազանել երկու շրջան՝ առաջը

իւր սկզբնաւորութիւնից մինչև ԺԲ. դարը և երկրորդը ԺԳ. դարուց մինչև մեր ժամանակը: Առաջին շրջանում նա թուլանումէ զանազան աղանդներով, որով և դառնումէ շատ քիչ Քանատիկական, և աւելի թոյլ կաղմակերպուած քան թէ երկրորդ շրջանի կիսում, երբ նա տարածվումէ սահմանափակ, կոշտ ու կոպիտ թաթարների և բերբերների ցեղերի մէջ: Մարգարէի կրօնը այն առանձնայատկութիւնն ունէր, որ իւր հետեւողների հաւատը հետզհետէ զօրացնումէր: Կրօնական շարժողութեան մէջ մասնակցող առաջին արարները հազիւ թէ հաւատումէին մարգարէի առաքելութեանը: Նոքա մինչև գրեթէ երկու երեք դար չէին ծածկում իրենց տարակուսանքները այդ կրօնի վերաբերմամբ: Յետոյ սկսվումէ այդ վարդապետութեան բացարձակ տիրապետութիւնը, որ ոչինչ խտրի չէր դնում աշխարհականի և հոգեւորականի մէջ, առաջ են գալիս ճշնումներ և մարմնական պատիժներ իրանց կրօնը չընդունող մարդկանց դէմ: Սիսուպով հալածանքների մի ամբողջ շարք, որ իւր ճշնող ազդեցութեամբ գերակշռեց միմիայն սպանիական հրափորձութիւնն (Inquisition): Այս մի ընկերական կաղմակերպութիւն չէ կարող ազատութեան վնասել, ինչպէս իշխող քաղաքական կեանքում կրօնական վարդապետութիւն: Այդ տեսակ կառավարութեան վերաբերմամբ երկու օրինակ ունենք, մի կողմից մահմետական թագաւորութիւն և միւս կողմից առաջին պապերի աշխարհական իշխանութիւնը, միայն այն զանազանութեամբ, որ պապերինը աւելի փոքր տարածութեան վերայ էր, իսկ մահմետականինը ամբողջ երկրագնդի մեծ մասի վերայ և տածումէր իր դաւանողների մէջ մարդկային յառաջագիմութեան գաղափարին ներհակ հասկացողութիւնները, գաղափար մի որ և է աստուածային յայտնութեան վերայ հիմնուած թագաւորութեան և հասարակութեան տիրապետող կրօնի վարդապետութեան մասին:

Մահմետականութիւն պաշտպանող ազատամիտները լաւ ծանօթ չեն նորա հետ: Մահմետականութիւնը՝ աշխարհականի և հոգեւորականի մէջ եղած մի աննկատելի հանդոյց է, նա վարդապետութեան տէրութիւնն է, նա ամենածանր շղթայ է, որով մի ժամանակ մարդկութիւնը կաշկանդուած էր:

Ես կրկնումմ, միջին դարերի առաջին կիսում մահմետականութիւնը թոյլ է տալիս փիլիսոփայութեան նորա համար, որովհետեւ չէր կարողանում արգելք դնել նորա գոյութեանը, չէր կարողանում, վասն զի ինքն դեռ ևս լաւ կաղմակերպուած չէր սարսափեցնող նպատակների համար: Ոստիկանական վարչութիւնը գտանվումէր քրիստոնեաների ձեռքը և այդ ժամանակ ամենամեծ ուշք դարձրած էին Ալիդների ցեղերի անխնայ հալածման վերայ: Շատ բան առանց ուշադրութեան էր մնում: Բայց, երբ մահմետականութիւնը իւր ջերմ պաշտօններն ունեցաւ, կարողացաւ ամեն բան խեղտել: Կրօնական սարսափն ու կեղծաւորութիւնը սկսեցին թագաւորել: Մահմետականութիւնը միայն այն

Ժամանակ էր ազատամիտ՝ նոր ուր թոյլ էր. բայց երբ զօրացաւ, բռնակալ դարձաւ: Մենք չենք կարող նորան վերագրել այն, որին նա անգոր էր սորգելը գնելու: Մահճետականութեան վերագրել փրկութիւնը ինչպէս և գիտութիւն, որոնց նա իւր գոյութեան առաջին ժամանակները իսկոյն չըկարողացաւ ոչնչացնել, կընշանակէ թէ մեծարել աստուածաբաններին ժամանակակից գիտութեան մէջ եղած դիտարկ համար, որոնք կատարուեցին բոլորովին հակառակ նոցա կամքին: Արեւմտեան աստուածաբանութիւնը մահճետականութիւնից ոչ պակաս հալածանքներ է յաբուցել. բայց նա չըհասաւ իւր նպատակին, այն է, չըկարողացաւ ջնջել երկրի երեսից ժամանակակից միտքը, ինչպէս որ մահճետականութեան յաջողութեց ջնջել այն երկիրներէ, որոնց նա տիրապետել էր: Եւրոպայում կրօնական հալածանքները տիրապետուեցին միշտ մի երկրում — Սպանիայում, ուր սարսափելի ճնշումները գիտնական հետազոտութիւնների ոգին մեռցրին: Ըստպէս ասել, որ, անկասկած այս գեղեցիկ երկիրը նորից վերածնվումէ: Մահճետական երկիրներում յառաջացաւ այն, ինչ որ պիտի լինէր Եւրոպայում, եթէ Փիլիպպոս Ը. և Պիոս Ե. պապը իրանց նախագիծը կարողանային իրագործել և մարդկային մտքի ազատ զարգացումը կանգնացնել: Պէտք է պարզ խոստովանել, որ ծանր է ինձ յարգանքը վերաբերուել դէպի այդ անձինքը այն բանի համար, որ նոքա իրանց մտադրած չարիքը չըկարողացան իրագործել: Ո՛չ, կրօնական վարդապետութիւնները ունեն գեղեցիկ բոլորներ, երբ որ նոքա մխիթարումն մեզ և պահպանում մեր խեղճ մարդկութեան թոյլ կողմերը: Ճիշտ թէ պէտք է նոցա շնորհակալութիւն անել նոցա կամքին հակառակ կատարուած իրողութիւնների համար, որոնց խափան դնել անգոր էին *): Առհասարակ սովորութիւն չէ ժառանգել այն անձանց կարողութիւնը, որոնց որ սպանել են, պէտք է վերագրել հալածողներին, նոցանից հալածուածներին աշխատութիւնները:

Ազդիղ այդպէս արած կըլինեն, եթէ մահճետականութեան ազդեցութեանը վերագրեն այն, ինչ որ նորա հակառակ կատարուեց, և որին նա բարեազդաբար չըկարողացաւ արգելը գնել: Գովաբանել մահճետականութիւնը Ավեցիոնի, Ավենցոարի և Ավերսէսի համար, կընշանակէ փառաբանել կաթոլիկութիւնը Գալիլիոսի համար: Աստուածաբանութիւնը սաստիկ ճնշումներ էր գործում Գալիլիոսի վերայ, և եթէ իւր անգոր-

(*) Մեր ողբի պատմութեան տեղում անձինք կը վկայեն որ, մեր եկեղեցին եւ եկեղեցական վարչութիւնը հակառակ ծաւառ մէջ յայտնած սկզբունքին, ամենայն լուեւ նշանաւոր իրողութեան խնամակալ եւ պաշտպան է հանդիսացել: Յիշենք որ թէ հայկական տառիկի գիտը եւ թէ տարգրութիւնը եկեղեցու եւ եկեղեցական վարչութեան նախաձեռնութեամբ սկսուեց եւ արդիւնաւոր կատարելութեան հասաւ: Մեր եկեղեցին լինելով ողբային՝ միշտ ողբի կարեաց եւ քայտորութեան նախաձեռնակի եւ նահատակ է հանդիսացել:

րութեան պատճառով չըկարողացաւ նորա հետազօտութիւններին արգելք դնել—այդ հանգամանքը դեռեւս իրաւունք չէ տալիս, որ նա շնորհակալութեան արժանի լինի, ես բնաւ ցանկութիւն չունիմ քննադատելու այն հաւատներէց մինը, որոնց մէջ մարդկային խիղճը կարծումէ հանգստութիւն գտնել նորան յուզող անլուծանելի հարցերից տիեզերքի և իւր ճակատագրի մասին: Ինչպէս կրօն՝ մահմետականութիւնն ունի իւր լաւ կողմերը: Ամեն անգամ, երբ ես նոցա մեծիտն էի մտնում, յուզվումէի և մինչև անգամ . . . կարծես թէ արիստոստէի մահմետական չըլինելուս պատճառով: սակայն մահմետականութիւնը մարդկային մտաւոր զարգացման վնասակար էր: Անկասկած, այն մտքերը, որոնց յարաբերութիւնը դէպի գիտնական աշխարհ նա կտրել էր, ըստ ինքեան սահմանափակուած էին: Բայց նա հալածեց ազատ մտքերը իւրապէս, չեմ ասում աւելի զօրեղ քան զմիւս կրօնական դրութիւնները: Նոցա նուաճած երկիրները անընդունակ եղան խելքի և մտքի հիմնաւորապէս զարգացման:

Յիրաւի, մահմետականը զանազանվումէ միւսներից իւր ատելութեամբ դէպի գիտութիւնները: նա համոզուած է որ ամենայն գիտնական հետազօտութիւն աւելորդ, աննշան և շատ անգամ անաստուածութիւն է: Ուսանել բնութիւնը, կընշանակէ մրցել Աստուծոյ հետ: Իսկ պատմական գիտութեան առարկան մահմետականութիւնից առաջ եղած լինելով՝ կարող է առաջուայ յաղթահարուած մոլորութիւնները զարթեցնել: Այդ բանի վերաբերմամբ շատ հետաքրքիր է Շէյխ Բիֆապի արժանահաւատ վկայութիւնը: Նա մի քանի տարի Փարիզում անցկացրեց՝ եգիպտական ուսումնարանին ողորմութիւն հաւաքելու համար: Դառնալով Եգիպտոս, նա գրել է մի շարադրութիւն, որի մէջ բաւական հետաքրքիր նկատողութիւններ կան ֆրանսիական հասարակութեան մասին: Նա լիովին համոզուած է, որ ամբողջ եւրոպական գիտութիւնը պռաջին բառից մինչև վերջինը ըստ նորա կարծեաց, մանաւանդ եւրոպայի հիմնական դրութիւնը բնութեան անփոփոխելիութեան մասին կատարեալ հերետիկոսութիւն է: Պէտք է ասել, որ նորա հայեացքը մահմետական տեսակէտից իրաւացի է: Յայտնութեան վարդապետութիւնը միշտ հակառակումէ ազատ հետազօտութեանը, որ կարող է նորան հերքել: Գիտնական գործունէութեան մերձաւորագոյն հետեանքներից մինն է հեռացումն աստուածային տարրի թանձրացեալ ֆակտերի աշխարհից, ուր առաջ նորա ներկայութիւնը կարծվումէր: Ես ասումեմ հեռացումն, և այս դեռեւս չէ նշանակում բացասումն: Փորձը գերբնական տարրը հեռացնումէ, և նորա շրջանը սահմանափակում: Բայց չէ՞ որ ամենայն կրօնի հիմքը գերբնական է: Մահմետականութիւնը, թշնամու պէս վերաբերելով գիտութեան, հակասումէ ինքն իրան, և երբեմն չափազանց մեծ հակասութիւնը սաստիկ վտանգաւոր է լինում, ինչպէս որ դժբաղդաբար պատահեց մահ-

մետականութեանը, որ սպանելով գիտութիւնը, սպանեց ինքն իրան և արժանացաւ աշխարհի մէջ լիակատար ոչնչութեան:

Այն ամենը, ով որ այն մտքի է թէ՛ մարդկային ամենայն հետազոտութիւն Աստուծոյ իրաւունքին դէմ՝ մի եղեռնագործութիւն է, ընկնում է խուսափելի կերպով մտաւոր թուլութեան մէջ և կորցնում է ուղիղ մտածելու կարողութիւնը, Մահժմետականների միջև պատահած ամեն մի վիճաբանութեան վերջին խօսքը այս է, «Ալլահ աւլամ» — «Աստուած գիտէ բանը ինչումն է», Երբ Լեարդը, իբրև հանձարաւոր և գիտնական հետազոտութիւնների սիրահար մարդ, իւր Մուսուլ եղած միջոցին կամեցաւ քաղաքի բնակիչների մասին մի քանի տեղեկութիւններ հաւաքել (նոցա վաճառականութիւն և պատմական աւանդութիւնների մասին), դիմեց Վադիին, վերջինս նորան մի նամակ գրեց հետեւեալ բովանդակութեամբ, որի թարգմանութեամբ պարտական եմ մի ծանօթ բարեկամիս:

«Իմ հոչակաւոր բարեկամ,

Ուրախութիւն կենդանեաց.

Այն, ինչի մասին որ դու ինձ հարցնումես վնասակար է և անօգուտ: Թէև իմ բոլոր կեանքս այս երկրումն եմ անցկացրել, բայց ոչ մի անգամ միտս չընկաւ համարել տներ և կամ տեղեկանալ նոցա բնակիչների որքանութեանը: Գալով այն բանին, թէ այս քաղաքը որքան ապրանք աւանակներով է ուղարկվում և որքանը նաւակով, ճիշտն ասած այս ինձ չէ վերաբերում: Գալով այս քաղաքի անցեալ պատմութեանը, Աստուած միայն գիտէ. նա միայն կարող է պատմել, թէ քաղաքիս բնակիչները մինչև մահժմետականութեան յաղթանակելը, ինչ տեսակ մոլորութիւնների մէջ են անցկացրել իրանց կեանքը: Մեզ համար վտանգաւոր կըլինէր, եթէ մենք այդ իմանայինք:

«Իմ բարեկամ, իմ գառնուկ, մի՛ աշխատիր իմանալ այն, ինչ որ քեզ չէ վերաբերում: Դու եկար մեզ մօտ և մենք պարզ սրտով քեզ ընդունեցինք. այժմ՝ դնա խաղաղութեամբ: Ի հարկէ, քո ինձ ուղղած բոլոր խօսքերն ինձ ոչինչ վնաս չըպատճառեցին, որովհետև խօսողն այլ մարդ է, իսկ լսողն ուրիշ: Քո ազգի մարդիկների սովորութեան համեմատ դու այցելեցիր շատ երկիրներ և վերջապէս ոչ մի տեղ երջանկութիւն չես գտնում: Իսկ մենք (օրհնեալ է Աստուած) այստեղ ենք ծնուած և չենք ցանկանում աստեղից, հեռանալ:

«Լսիր որգեակս՝ բաց յԱստուած հաւատալուց ուրիշ բարձր իմաստութիւն չըկայ: Նա ստեղծել է աշխարհս, մի՞թէ կարող ենք նորա հետ հաւասարուելու փորձ փորձել, աշխատելով իմանալ նորա ստեղծագործութեան գաղտնիքը: Նայիր այդ աստղին, որ միւս աստղի շուրջ բոլորակաձև է պտտում. նայիր միւսին, որի ետեւից դեռ ևս մի գէս է կախ ընկած. նա քանի երրորդատարում է մօտենում ու հեռանում, այդ մասին,

որդեակս, բնաւ հոգս մի անիր, նորան ստեղծող ձեռքը կարող է նորան ճանապարհ և ուղղութիւն ցոյց տալ:

« Բայց, գուցէ դու ինձ ասես. « ով մարդ, հեռացի՛ր, ես քեզանից աւելի գիտնական եմ և տեսել եմ այնպիսի բաներ, որոնց մասին Գուգադափար անգամ չունիս »: Բայց եթէ դու կարծումես, որ նոքա քեզ ինձանից աւելի լաւ մարդ դարձրին, այն ժամանակ գալուստդ կրկնապատիկ կը շնորհաւորեմ: Բայց ես փառաբանում եմ Աստուծոյ նորա համար, որ ես ինձ պէտք չեղած բան չեմ որոնում: Գուգայնպիսի իրերի հետ ես ծանօթ, որոնք ինձ չեն հետաքրքրում և որոնց ես արհամարհում եմ: Արդեօք շատ գիտութիւնը կը ստեղծի՞ քեզ համար մի երկրորդ ստամոքս, և քո աչքերը, որ աշխատում են նայել ամեն ուրեք, ցոյց կը տա՞ն քեզ ճանապարհ դէպի զրախտ: « Բարեկամ, եթէ կամենում ես երջանիկ լինել, աղաղակիր: « Միայն Աստուած է Աստուած »: Մի գործիր չար, և չես վախենալ ոչ մահուանից և ոչ մարդիկներից, և այսպէս քո երջանկութիւնը կը սկսուի »:

Այդ Կագին, իւր տեսակէտից, բուսական լաւ փիլիսոփայ է, սակայն պէտք է զանազանել նորա մէջ հետեւեալը. մենք թէ նորան և թէ նորա նամակը շատ հրապուրիչ ենք գտնում. սակայն նա այն բանը զգուշելի է համարում, ինչի մասին որ այժմ խօսում ենք: Այդ տեսակ աշխարհահայեցողութիւնները կորստաբեր հետեւանքներ են ունենում հասարակութեան համար: Գիտնական մտքի բացակայութիւնից կարող է երկու երեւոյթ յառաջանալ — սնապաշտութիւն և կրօնական նեղ վարդապետութիւն (dogmatismus), սոցանից երկրորդը, գուցէ առաջինից աւելի վատ լինի: Արեւելքը սնապաշտ չէ, բայց նորա մեծ չարիքը, կրօնական նեղ վարդապետութիւնն է, որ բռնի կաշկանդումէ ամբողջ հասարակութեանը: Մարդկութեան նպատակը անգործունէութիւն չէ համեստ տգիտութեան մէջ, այլ նորա նպատակն է մղել անխնայ պատերազմներ ստութեան և չարիքների դէմ:

Գիտութիւնը՝ հասարակութեան հոգին է. որովհետեւ գիտութիւնն է բանականութիւն: Նա ստեղծում է պատեհաղմական և արդիւնաբերական գերազանցութիւն: Նա պէտք է մի օր հասարակական գերազանցութիւն ստեղծի, ես կամենում եմ ասել, մի այնպիսի ընկերական կամ հասարակական դրութիւն, ուր գտնվում է արդարութեան մի այնպիսի քանակութիւն, որ վայելէ տիեզերքի էութեան: Գիտութիւնը հարկադրում է զօրութեան՝ ծառայել բանականութեան: Ասիայում այժմ ևս գտնվում են բարբարոսութեան տարրեր, նման այն տարրերին, որոնց առաջին մահմետական զինւորներ, Աստիղասի և Չինգիս — խանի վայրենի ամբոխը յառաջացրին: Բայց գիտութիւնը նոցա ճանապարհը փակում է: Եթէ Օմարը, Չիգիսխանը պատահէին մի լաւ թնդանութեամբ զօրքերի, նոքա իրանց անապատի սահմաններից դուրս չէին գալ: Պէտք չէ բուսական մոլորութիւնների վերայ կանգնել: Խնչե՞ր չէին ա-

սուսմ սկզբում հրաձիգ զենքերի զէմ. սակայն, դոքա ըսեալան նպաստեցին քաղաքակրթութեան յաղթանակելուն, Գալով ինձ,—ես խոր համոզուած եմ, որ գիտութիւնը մի բարիք է, նա տալիս է զենք չարիքի զէմ մարտնչելու և նորան ոչնչացնելու համար և վերջապէս նա պիտի ծառայէ միայն յառաջագիմութեան, ես այստեղ հասկանում եմ մի այնպիսի ճշմարիտ յառաջագիմութիւն, որ անխզելի կապուած է մարդու յարգանքի և նորա ազատութեան հետ:

(Թարգ.)

Սարգիս Տէր Գաբրիէլեանց.

1883 Նոյեմբերի 18

Պարոյար.

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԵՌԻԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅՍ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ

Ս. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ.

Ա.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ.

Հայաստանեայց եկեղեցական Վարչութեան գլուխն է Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Պատրիարք Կաթողիկոսը: Այս նուիրական իշխանութիւնը սկիզբն առաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչից և մինչև մեծն Ներսէս Ա., հայրապետները Ս. Օհումը ստանումէին Կեսարիայում. բայց 366 թուին Վաղարշապատում եղած ազգային եկեղեցական Համագումար ժողովով որոշուեց որ ընտրեալ Հայրապետը մեր եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից ընդունի կաթողիկոսական Ս. Օհումն, այլ ևս Կեսարիա չը գնայ:

Ազգիս քրիստոնէութիւն ընդունելու հետ սկսուած այս իշխանութեան աթոռը եղաւ Ս. Էջմիածին: Թէև քաղաքական հանգամանքների բերմամբ հայրապետական Աթոռը զանազան տեղեր փոխադրուեց, սակայն 1441 թուին Վաղարշապատի Համագումար ժողովի որոշմամբ նորից հաստատուեց Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէ Մայր եկեղեցւում, իւր հետքերը թողնելով Սսում և Աղթամարում: Ս. Էջմիածնի ընդհանրական հայրապետութեան հատուած Սսի և Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնները մինչև ցայսօր գոյութիւն ունին, որոնց առաջինը կոչվումէ Կաթողիկոսութիւն տանն Կիլիկիոյ, իսկ երկրորդը Կաթողիկոսութիւն Տանն Աղթամարայ:

Աղուանից կաթուղիկոսութիւնը որ սկսուած էր Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռն Ս. Գրիգորիսից, դարուս սկզբից աւելորդ համարուեց և առ ժամանակ մի մետրապօլիտ կոչուող արքեպիսկոպոսի ձեռքով կառավարուելուց յետոյ միացաւ Ղարաբաղու Արքեպիսկոպոսութեան հետ:

Բ.

ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԻՒՆ.

Կաթուղիկոսութիւնից յետոյ գալիս են Երուսաղէմի և Կ. Պօլսոյ պատրիարքութիւնները:

ԵՐՈՒՍԼԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակովբ Տեառն եղբայր կոչուած առաքելից: Սկզբում՝ այս աթոռը յատկապէս մի ազգի սեպհականուած չէր, այլ ընդհանուր քրիստոնէից էր պատկանում: Երբ Քրիստոսի եկեղեցին սկսուեց ըստանուել մասների, այդ Աթոռը յատկացաւ Հայերին: Այս Աթոռի յատկապէս Հայոցս սեպհականուած պատրիարքութիւնը սկսուելէ 637 թուին և Խատտապէ Իբրահիմ Էօմերի հրովարտակով պատրիարք և Հայոց, Ասորոց ու Ղպտեաց ներկայացուցիչ նշանակուեց Աբրահամ անունով մի Հայ Եպիսկոպոս: Այս պատրիարքութիւնը իսկապէս Պաղեստինէի և Եգիպտոսի Հայոց Արքեպիսկոպոսութիւն պէտք է համարել և ըստ եկեղեցական աւանդութեան թէև նախապատիւ քան Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքը, բայց ըստ վարչական սահմանադրութեան՝ ստորադրեալ: Ընտրեալ պատրիարքը ցմահ է:

Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԲՈՒԹԻՒՆԸ սկսուած է 1461 թուին, երբ Սուլթան Մէհմէմէտ Փաթիհ տիրելով Կ. Պօլսին՝ Բրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսին նշանակեց Կ. Պօլսոյ առաջնորդ Փատրիկ (Պատրիարք) կոչմամբ: Կ. Պօլսոյ առաջնորդը որպէս մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոս և կենդրոնական Վարչութեան ղեկավար, քաղաքականապէս համարվում է Տաճկահայոց ներկայացուցիչ և Պատրիարք Հայոց Կ. Պօլսոյ, իսկ հոգեւորապէս՝ փոխանորդ ընդհանրական Հայրապետին Ս. Էջմիածնի:

Մինչև դարուս սկիզբը Ս. Էջմիածնի ընդհանրական Հայրապետի իրաւասութիւնը աւելի նկատելի է եղած բոլոր հայաբնակ տեղերում և յարաբերութիւնները աւելի սերտ են եղել: Հայրապետը ներգործում էր իրանից նշանակուած առաջնորդների և նուիրակների ձեռքով ի պահանջել հարկին՝ անձամբ այցելելով ուր հարկն է սակայն դարուս առաջին քառորդում տեղի դտած քաղաքական դեպքերը պատճառ եղան

արտաքին յարաբերութեանց փոքր ինչ թուլանալուն: Այդ դէպքերն էին. Յովսէփ Արղուծեանի բացառիկ դէպքով կաթուղիկոս ընտրուելը, Դաւթեանց և Դանիէլեանց վէճերը և ըն:

Մինչև Եփրեմ Կաթուղիկոսի ընտրութիւնը, թէև Հայրապետական Աթոռը Պարսից սահմանումն էր, սակայն նորընտիր Հայրապետը իւր պաշտօնը և հովուապետական իրաւունքը անարգել ամենայն տեղ գործադրելու համար ստանումէր Պարսից շահի ընդամը, Տաճկաց Սուլթանի ֆէրմանը և երբ Հայերը Ռուսաստանում բազմացան, նաև Ռուսաց կայսեր հրովարտակը, և այս՝ սկսեալ Երևանցի Սիմէօն Կաթուղիկոսից:

Ս. Էջմիածինը, որով և հայրապետական Աթոռը, Պարսից ձեռքից ազատուելուց յետոյ՝ ընտրեալ Հայրապետը միայն Ռուսաց կայսեր հրովարտակով է ճանաչվում, Պարսից Դուռը ընդունումէ ընդհանրական Հայրապետի իրաւանութիւնը իւր հպատակ Հայերի վերայ թէ ըստ կրօնականին և թէ ըստ եկեղեցական վարչականին. իսկ Տաճկաց Դուռը՝ միայն ըստ կրօնականին:

Յովհաննէս Ը. Կաթուղիկոսից յետոյ՝ Ներսէս Ե.ի ընտրութեամբը թէպէտ Տաճկահայոց յարաբերութեանց ստոնութիւնը մի աստիճան մեղմացաւ, սակայն նախկին սերտ յարաբերութիւնը անհնար եղաւ վերահաստատել: Բայց և այնպէս Ս. Էջմիածնի և Տաճկահայոց մէջ եղած բարոյական կապը օրինականութիւն է ստացել Ռուսահայոցս Պալատենիայով և Տաճկահայոց աղդային Սահմանադրութեամբ:

Խօսենք նախ Ռուսահայոցս վարչական կազմակերպութեան մասին: Ռուսահայոցս հոգևոր վարչական գործերը կառավարումն ըստ տրամադրութեան Պալատենիայի, որ հաստատուած է 1836 թուին ու գործադրութիւն է ստացել 1837 թուին: Ընդհանրական Հայրապետը, որ իւր կոչման պատշաճեալ հովուապետական իրաւունքը անկախ կերպով գործադրումէ, վարչական գործերին ընթացք է տալիս այն հոգևոր ատենատեղիներով ու հաստատութիւններով՝ որոնք պարտաւորուած են ըստ ամենայնի աջակից և գործակատար լինելն:

Այդ ատենատեղիներն են —

Նախ՝ Սինօգ, որ իբրև բարձրագոյն ատենատեղի հսկող և համարառու է: Սինօգի ատենապետն է Ընդհանրական Հայրապետը, Սինօգը ունի ութն անդամներ, որոնք ըստ առաջարկութեան Ընդհանրական Հայրապետի՝ հաստատվումն են թագաւոր Կայսրից, կան և դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Բ. Առնսիստօրիա, որ իբրև Թեմական Ատենատեղի՝ հսկումէ թեմական հոգևոր եկեղեցական գործառնութեանց վերայ. տարեվերջին հաշիւ է ներկայացնում Սինօգին, և իբրև ստորագրեալ Սինօգի՝ ամեն գործում պատասխանատու է: Այս Ատենանի Ատենապետն է Թեմակալ

Առաջնորդ Արքեպիսկոպոսը, որ ըստ առաջարկութեան Անդհանրական Հայրապետի հաստատվումէ թագաւոր Վայսրից, որ իւր վիճակի հոգւոր և եկեղեցական գործոց լիակատար կառավարիչն է, որին գործակից են իւր թեմի բոլոր հոգւոր ատենատեղիք և հաստատութիւնք, Այս ատենի անդամներն են երեք. մինը վարդապետ կամ աւագ քահանայ՝ որ նախանգամ է կոչվում, իսկ երկուքը քահանայք. կան և դիւանական աստիճանաւոր ծառայողներ:

Գ. Հոգւոր Կառավարութիւն, որ իբրեւ գաւառական հոգւոր ատենատեղի, հսկում է իւր շրջանի եկեղեցական գործառնութեանց վերայ և իբրեւ ստորագրեալ պատասխանատու է թեմի Առնսիստորիային՝ որին և ներկայացնում է իւր գործառնութեանց հաշիւը: Այս ատենի նախագահն է գաւառի Յաջորդը կամ առաջնորդական փոխանորդը, իսկ անդամներն են երկու քահանայք. վարդապետ չեղած ժամանակ միայն ատենի նախագահի պաշտօն կարող է կատարել նաև մի աւագ քահանայ. կայ նաև դիւանական աստիճանաւոր ծառայող:

Բացի այս երեք կարգ ատենատեղերից՝ կան նաև գաւառների բարեկարգիչներ, որոնք ենթադրեալ են մերձաւոր իշխանութեան:

Ըստ Պալատենայի վարչական հաստատութեանց թիւն է Սինօգ՝ մի, Թեմ՝ և իւր Առնսիստորիա՝ վեց, իսկ Հոգւոր Կառավարութիւն՝ իւրաքանչիւր թեմի մէջ մի քանի հատ, ինչպէս որ իւր տեղը ցոյց կը տանք:

Մեր եկեղեցական վարչութեան կենդրոնն է Ս. Էջմիածինը ուր կան հետեւալ հաստատութիւնները իրանց գործող անձինքներով.

ՍԻՆՕԳ. Ատենապետ Սինօգի՝ ընդհանրական Հայրապետ ամենայն Հայոց

Առ այժմ Տեղակալ Ատենապետի Մակար Արքեպիսկոպոս.

Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Բաբամեան.

Մեսրոփը Եպիսկոպոս Սմբատեան.

Անգամբ Յովակիմ Եպիսկոպոս տէր Գրիգորեան.

Երեմիա Եպիսկոպոս Գալստեան.

Ներսէս Եպիսկոպոս Խուզազէրտեան.

Գրիգոր Եպիսկոպոս տէր Մատթէոսեան.

1, Պրօկուրոր՝ Նազօրնի Սովետնիկ Նիկողայոս Ստեփաննոսեան Տէր Յովսէփեանց.

2, Ատենադպիր՝ Նադւորնի Սովետնիկ Սուքիաս Ստեփաննոսեան Թաղիանոսեանց.

3, Աստիճանաւոր առանձին յանձնարարութեանց՝ Կոլլեժսկի Աստեօր Զաքարիա Տէր Յովաննիսեան Տէր Զաքարեանց.

4, Համարակալ՝ Կոլլեժսկի Աստեօր Գէորգ տէր Յարութիւնեան Զանիրէկեանց.

5, Գործավար Կառավարչական մասին՝ Կոլլեժսկի Աստեօր Ստեփաննոս Տէր Զաքարեան Մուշեղեանց.

- 6) Գործավար Դատաստանական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Փիլիպպոս Արրաճամեան նաւասարգեանց.
 7) Գործավար Տնտեսական մասին՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Ղազար Գէորգեան տէր Ղազարեանց.
 8) Կարգապահ մատենավար՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յովակիմ Յովհաննիսեան Շամքորեանց.
 9) Դիւանապահ՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գարրիէլ Տէր Արրաճամեան Սմբատեանց.
 10) Թարգման՝ Տիտուլեարնի Սովետնիկ Յարութիւն Մովսիսեան Տէր Եւրաբանչիւր գործավար ունի իւր առանձին զրագիրները:

Ձեկուցում ներկայացնում են

Բշ. Կառավարչական մասն, Գշ. Դատաստանական մասն, Դշ. Տնտեսական մասն, Եշ. Հաշուարարական մասն, Ուր. Ուսումնարանական մասն:

ՎԱՆՔԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ

Նախանգամ Սարգիս վարդապետ Տէր Գասպարեանց
 Անդամք Գրիգոր վարդ. Տէր Ստեփաննոսեան
 Անտօն վարդ. Վարդաղարեան:

ՏՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Նախանգամ Արիստակէս վարդ. Տէր Դաւթեան.
 Անդամք Սահակ սարկաւազ Գէորգեան.
 Յփրեմ սարկաւազ Սուքիասեան:

Հիւրընկալ՝ Գրիգորիս վարդ. Տէր Յակոբեան.
 Խմբագիր Արարատ ամսագրի Յուսիկ վարդ. Մովսիսեան.
 Տեսուչ Ճեմարանի՝ Արշակ Նահապետեան:

ԹԵՄՔ ԵՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՔ.

Ա. ԱՐԱՐԱՏԱՅ ԿԱՄ ԵՐԵՒԱՆԱՅ ԹԵՄ. Վիճակ Ընդհանրական Հայրապետին:

(Կենդրոն Երևան քաղաք):

Փոխանորդ Թեմակալին և Աստեղապետ Կոնստանտինոպոլի Գէորգ եպիսկոպոս Սուրէնեան:

Անդամք Կոնսիստորիայի՝ Գեորգ քհնյ. Թաղիանոսեան, Ստեփաննոս քհնյ. Տէր Գրիգորեան, և Պօղոս քհնյ. Այվազեան:

Ատենադպիր Գուբերնսկի Սեկրետար Սիմէօն Փիլիպոսեանց:

Դործավար Գուբերնսկի Սեկրետար Յակոբ Տէր Մէլքիսեդեկեան:

Դիւանապահ Մկրտիչ Տէր Առաքելեան:

Պաշտօնակատար Թեմական Վերատեսուչի Երեանայ և Կարսոյ վիճակի Պերճ Պռօշեան:

Տեսուչ Հոգ. Թեմական Դպրանոցին Երեանայ Սարգիս Բէկնաղարեան:

1. ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ.

(Կենդրօն՝ Նախշևան քաղաք)

Յաջորդ վիճակի և Նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Տէր Յարութիւնեան

Անդամք Մկրտիչ Աւագ քհնյ. Իսահակեանց, և Մկրտիչ քհնյ. Տէր Սարգսեանց:

Քարտուղար Յարութիւն Տէր Դաբրիէլեան:

2. ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՄԻՒՆԵԱՆՑ.

(Կենդրօն՝ Տաթևու վանք):

Յաջորդ վիճակի և Նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Յովհաննէս վարդ. Լալամեան:

Անդամք՝ Սիմէօն վարդ. Լալաղարեանց, Յովհաննէս քհնյ. Տէր Յակովբեանց:

Քարտուղար Աւետիս Յովհաննիսեան:

3. ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՇԻՐԱԿԱՅ

(Կենդրօն՝ Ալէքսանդրապօլ քաղաք):

Յաջորդ վիճակի և Նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Սահակ վարդ. Բաղդասարեան:

Անդամք՝ Մարտիրոս քհնյ. Տէր Պօղոսեան և Վրդանէս քհնյ. Տէր Դէորդեան:

Քարտուղար Գուբերնսկի Սեկրետար Կարապետ Ջանիբէգեան:

Տեսուչ Վիճակային Հոգևոր Դպրոցի Բժիշկ Դաբրիէլ Յովհաննիսեան:

Բ. ԱՐՅԱԽՈՒ ԿԱՄ ՂԱՐԱՅԱՂՈՒ ԹԵՄ.

(Կենդրօն Շուշի):

Կառավարիչ Թեմի և Ատենապետ Կոնսիստորիայի Գրիգոր Արքեպիսկոպոս Սագինեանց:

Անդամք Կոնսիստորիայի՝ Կարապետ Աւագ քհնյ. Հախիւհանց, Սիմէօն Աւագ քհնյ. Տէր Իսրայէլեանց և Համաղասպ քհնյ. Տէր Աւետիքեանց, Ատենադպիր Տիտուլեարնի Սովետնիկ Իսահակ Լաղարեանց,

Կարգապահ Մատենավար Գուբերնսկի Սեկրետար Միրզա Տէր Սարգսեան:

Թեմական Վերատեսուչ Յովհաննէս Տէր Գրիգորեանց,

Թեմական Հոգևոր Դպրանոցի Տեսուչ Զաւատ - Բէկ Իշխանեանց:

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՇԱԲՈՒԱՅ

(Կենդրօն Նուխի քաղաք)

Յաջորդ վիճակի և Նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան Գարեգին վարդապետ Սաթուհեանց,

Անդամք Սիմէօն քհնյ. Տէր Պօղոսեանց և Մինաս քհնյ. Տէր Պօղոսեանց:

Քարտուղար Կարապետ Փիրզատեանց:

Գ. ՇԱՄԱԽԻՈՅ ԹԵՄ

(Կենդրօն՝ Շամախի քաղաք)

Կառավարիչ Թեմին և Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Թադէոս Եպիսկոպոս Չիւնական:

— Անդամք. Համաղասպ Վարդ. Համաղասպեանց, Սարգիս Ա. քհնյ. Փիրվերտեանց և Գրիգոր քհնյ. Պետրոսեանց:

Ատենադպիր, Տիտուլեարնի Սովետնիկ Աբրահամ Շահվերդեան

Թեմական Վերատեսուչի պաշտօնը կատարումէ Թեմի Կառավարիչ Թադէոս Եպիսկոպոս Չիւնական:

Գ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԻՄԵՐԷԹԻ ԹԵՄ.

(Կենդրօն՝ Թիֆլիս քաղաք)

Առաջնորդ Թեմին և Ատենապետ Կոնսիստորիայի՝ Արիստակէս Եպիսկոպոս Սեդրակեան:

— Անդամք. Արիստակէս Ա. քհնյ. Բէնքլեան, Կարապետ քհնյ. Տէր Սարգսեան և Թադէոս քահ. Խօջաէնաթեան:

Ատենադպիր. Տիտուլեարնի Սովետնիկ Գրիգոր Նիկողայոսեան Բէկժանեանց:

Թեմական Վերատեսուչ Վաղարոս Աղայեանց

Տեսուչ Ներսիսեան Ս. Վր. Հոգ. Դպրան. Սողոմոն Եղիազարեան

1. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԱԽԱԼՑՈՒՅԻ.

(Կենտրոն՝ Ախալցխա)

Յաջորդ վիճակի և նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Մամբրէ Վարդապետ Սանասարեանց.

— Անդամք. Եղիա աւագ քհնյ. Համբարձումեան և Աբրահամ քհնյ. Ղազազեան.

2. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳԱՆՁԱԿՈՒ

(Կենդրոն Ելիզաւետպոլ)

Յաջորդ վիճակի և նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Անանիա Վարդ. Համադապեան.

— Անդամք. Գրիգոր քհնյ. Թումանեանց և Գրիգոր քհնյ. Բաթաբէ-
խեանց.

3. ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԳՈՐԻՈՅ

(Կենդրոն՝ Գորի քաղաք).

Յաջորդ վիճակի և նախագահ Հոգևոր Կառավարութեան՝ Գէորգ Վարդ. Տէր Մարտիրոսեան.

— Անդամք. Գրիգոր Ա. քհնյ. Փանեանց և Յակովբ քհնյ. Գուլեանց.

Ե. ՆՈՐ — ՆԱԽԻՋԵԻԱՆԻ ԵՒ ԲԵՍՍԱՐԱՅԻՈՅ ԹԵՄ.

(Կենդրոն՝ Գիշնէ).

Առաջնորդ Թեմի և Ատենապետ Կոնստանտինոսի՝ Մակար Արքեպիս-
կոպոս.

Անդամք. Կոնս. Բարսեղ քհնյ. Խազանճեանց և Սարգիս քհնյ. Թաթսիզեան.

Պաշտօնակատար Ատենադպրի Ստեփաննոս Բարխուդարեանց.

Թեմական տեսչի պաշտօնը կատարումէ Առաջնորդը իւր օգնականնե-
րի ձեռքով, որոնք են.

Բեսարաբիայի մէջ՝ Ստեփաննոս Բարխուդարեանց.

Տաւրիկեան նահանգի մէջ՝ Օգոստինոս քհնյ. Կոպչակեանց.

Նոր նախիջևան քաղաքի մէջ՝ Թեմական Հոգ. Դպրանոցի Տեսչու-
թիւնը, իսկ գիւղօրէից մէջ՝ Հոգ. Կառավարութիւնը.

1. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ Ա. ՊԵՏԵՐՐՈՒՐԳԻ.

Անդամք. Յովհաննէս Ա. քհնյ. Պօղոսեան և Գէորգ քհնյ. Խան-
թարճեանց.

Քարտուղար Ալէքսանդր Սահառունի.

2. ՀՈԳԵՒՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՍԿՎԱՅԻ.

Անդամ Յակովլև Ա. քհնյ. Սուրենեանց.

3. ՀՈԳ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ—ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ.

Անդամք. Նիկողայոս քհնյ. Սաղիմեանց, և Մարտիրոս քհնյ. Գանձապետեանց.

Քարտուղար Դէորդ քհնյ. Մուշեղեան.

Տեսուչ Թեմ. Հոգ. Դպրանոցի՝ Գալուստ Կարապետեան Չարխչեանց.

4. ՀՈԳ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻՕՊՈԼՍՈՅ.

Անդամ. Դաւիթ Ա. քահ. Շահինեանց.

2. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ԹԵՄ.

(Կենդրոն՝ Աստրախան)

Կառավարիչ Թեմի և Ատենապետ Կոնստանտինոպոլի՝ Սուքիաս Եպիսկոպոս Պարզեան.

Անդամք. Յովսէփ Ա. քհնյ. Բունիաթեանց, Դաւիթ քհնյ. Դադաշեանց, Մելքիսեդեկ քհնյ. Քալանթարեան և Գաբրիէլ քհնյ. Բախրեանց, Ատենադպիր Դէորդ Խալաթեան.

ՅԱԶՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ՂԶԼԱՐՈՒ.

Փոխանորդ վիճակի և Նախագահ Հոգ. Կառավարութեան՝ Ադամ Վարդ. Տէր Նիկողայոսեանց.

Անդամք. Սահակ քհնյ. Պապովեանց և Խորէն քհնյ. Ղօրղանեանց.

Է. ԿԱՐՍԻ ԵՒ ԲԱԹՈՒՄԻ ԹԵՄ

(Կենդրոն Կարս)

Առաջնորդ վիճակի Գրիգորիս Եպիսկոպոս Աղուանեանց, որ առաջնորդական գործերը վարում է ըստ Հին սովորութեան.

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԻ

Ա. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄ

(Կենդրոն Ասպահանու Նոր Զուլայի Ամենափրկչի վանք)

Առաջնորդ Թեմի Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս.

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԹԵՄ.

(Կենդրոն Դավրիժ քաղաք)

Կառավարիչ Թեմի Թադէոս Եպիսկոպոս Տէր Դանիէլեան.

Թերևս յաջողի մեզ հետեւեալ համարում Տաճկահայոց վարչական հաստատութեանց և գործող անձանց ցուցակը հրատարակել:

Յուսիկ Վարդապետ.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ.

Հանգուցեալ Տէր Գէորգ Դ. Վեհափառ Հայրապետի մահից յետոյ Ս. Սինոդը տարւոյս Մայիս ամսին նշանակած լինելով ընտրութեան ժամանակը, դեռ անցեալ 1883 թուի Հոկտ. ամսին ծանուցագրերն ուղարկեց վիճակները յանուն վիճակաւորաց, Ռուսաստանինը, եւ Պարսկաստանինը՝ ուղղակի, իսկ Տաճկաստանինը՝ Թիֆլիզու Գլխաւոր Կառավարութեան միջոցաւ՝ Պատրիարքարանի ձեռքով:

Այդ ծանուցագրերի մէջ արդէն յիշուած է թէ վիճակները ինչպէս պէտքէ մասնակցեն ընտրութեան: Արարատի խմբագրութիւնը մինչև այսօր ոչինչ չըխօսեց մինչև որ իրան յայտնի յարակից հանգամանքները ստացան որոշ գրութիւն. մինչև որ Կ. Պոլսոյ Լիազօր Յանձնաժողովը վերջացնելով իւր պարապմունքը, իւր աշխատութեան արդիւնքը յանձնեց Ազգային երեսփոխանական ժողովի որոշմանը: Բոլոն վիճաբանութիւններից յետոյ ինչպէս երեւում է, Երեսփոխանական ժողովը որոշել է 1866 թուի Ընտրութեան եղանակով վարուել այս անգամ՝ ևս: Այս բանը հաւաստում է նաև Պոլսոյ Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Ներսէս Սրբազան Արքեպիսկոպոսի համար 189 ի 1-ն Յունվարի տարւոյս գրութիւնը, ուղղեալն յանուն Ամենապատիւ կաթողիկոսական Տեղակալ Հօր և Սինոդականաց Ս. Էջմիածնի:

Յայտնի է որ 1866 թուին Կ. Պոլսից եկած պատգամաւորները ոչ թէ Ս. Էջմիածնի ընտրութեանը մասնակցեցին, այլ յայտնեցին Ս. Էջմիածնի ընտրող ժողովին ընտրեալի անունը. իսկ Ս. Էջմիածնի ժողովը ձեւականութիւնը պահպանելուց յետոյ, ստորագրեց ընտրութեան թերթին: Այս ձեւ ընտրութիւնը թէև չէր կարող օրինակելի ժողով լինել, սակայն ժողովականք պատշաճ դատեցին ընդունել այնպիսի բանաւոր պատճառներ ունենալով, որոնք այժմ հտրի չըկայ բացատրելու, մանաւանդ որ այլ ևս ժամանակ էլ չըկար ուրիշ կերպ վարուելու: Այս բանի առաջըր առնելու համար այս անգամ Սինոդը որոշեց առանձին առանձին ծանու-

ցագրով հրաւիրել բոլոր վիճակներից մի մի աշխարհական և հոգեւորական պատգամաւորներ և այս՝ թէ՛ Ռուսաստանի և թէ՛ Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի համար:

Այդ տեսակ կարգադրութիւնը երկու հիմք ունէր, մի որ Ընդհանրական Հայրապետի ընտրութեանը կրմանակցէին բոլոր Հայք, միւս ևս այդ զանազան աշխարհներից եկած պատգամաւորները Ս. Էջմիածնում իրանց ստանձնած գործը կատարելուց յետոյ կրճանթային Մայր Աթոռի այժմեան դրութեան հետ, և իբրեւ ականատես վկայ հաւաստի տեղեկութիւն կը հաղորդէին իրանց ուղարկողներին: Այսպիսով ժողովուրդը իւր Մայր Աթոռի մասին հաւաստի տեղեկութիւն կը ստանար, իսկ Մայր Աթոռն էլ իւր Գահակալի ընտրութիւնը համազգային ժողովով կատարած կը տեսնէր:

Այս այսպէս լինելուց յետոյ, հաւատադած էր Միաբանութիւնս թէ 1866 թուի ընտրութեան եղանակը այս անգամ չէր գործադրուիլ և Տաճկահայոց երկու պատգամաւորները ի դիմաց 65 վիճակաց 130 ձայնի արտօնութեամբ ընտրելին իբրեւ ընտրեալ չէին առաջարկիլ: Միաբանութեանս ինդիքը այժմ ձայների քանակութեան համար չէ. Միաբանութիւնս ընդունումէ Տաճկահայոց 65 վիճակների գոյութիւնը. սակայն և ցանկանումէ որ ըստ նախնականդ սովորութեանց այդ վաթսուն և հինգ վիճակները մասնակցէին կաթողիկոսի ընտրութեանը Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէ Մայր եկեղեցում ուրոյն ուրոյն հոգեւորական և աշխարհական պատգամաւորներով: Ըստ տրամադրութեան օրինաց պատգամաւորների այս մասնակցութիւնը կարող է լինել կամ անձամբ, կամ իւր ներկայացուցչի միջոցաւ, — ինչպէս արին Պարսկաստանեայք և Հնդկաստանեայք 1866 թուի ընտրութեան ժամանակ, — և կամ գրաւոր յայտնելով իրանց կարծիքը, թէ ո՞ր վիճակը իւր պատգամաւորի միջոցաւ ում է կամենում ընտրելի:

Միաբանութիւնս յարգումէ ամեն օրէնք և սահմանադրութիւն. եթէ Տաճկաստանի վիճակները կաթողիկոսի ընտրութեան դէպքում ևս ազգային Սահմանադրութեան համեմատ իրանց ձայնը յանձնել են իրանց վիճակների Կ. Պօլսոյ Ազգային ժողովի նրեսփոխաններին. — թող ուրեմն այդ նրեսփոխանները անձամբ կամ գրաւոր և կամ քուէով իրանց վիճակի կողմից մասնակցեն Ս. Էջմիածնի Համագումար ժողովին:

Քուէով ասացինք, որ առանց կենտրոնացնելու մի անձի վերայ թող ընտրելեաց անուանց հետ ուղարկեն Ս. Էջմիածին, ուր Ս. Էջմիածնի Համագումար ժողովի անդամք ըստ յարմարագատութեան՝ ընտրելեաց վերայ տալով իրանց քուէն, ընտրելիների ձայնից առաւելութիւն ստացողը՝ համարուի Ընտրեալ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Ամագորոյս ներկայ համարում տպագրվում է Ս. Էջմիածնի Սինոդի շրջաբերականը և Միաբանութեան Թուղթը ի 1-Ն Փետրվարի յանուն Կ. Պօլսոյ Պատրիարք Ամենապատիւ Տ. Ներսէս Սրբազան Արքեպիսկոպոսի. այդ երկու թղթերից ևս ընթերցողք կեդրականեն այն՝ ինչ որ հարկաւորն է:

Հաւատանք և յուսանք որ Միաբանութեանս ձայնը լսելի կըլինի և օրինականութիւն կըստանայ. Միաբանութեանս՝ որ իւր ստանձնած կոչմամբ և պարտաւորութեամբ ընտրեալ Հայրապետի անմիջական խնամոցն է ենթարկուելու և նորա կամքի ու տնօրէնութեան գործակատարն լինելու:

Այս կոչումն ու պարտաւորութիւնը ըստ օրինի պէտքէ Միաբանութեանս ընդարձակութիւն տար կաթողիկոսի ընտրութեան գէպքում. բայց օրէնքի տրամադրութիւնը և ազգի ցանկութիւնը Միաբանութեանս համար սուրբ է և անպայման ընդունելի: Յուսով է Միաբանութիւնս թէ ազգն էլ իւր ցանկութիւնը ըստ արդարութեան և իրաւանց կը գործադրի՝ աչքի առաջ ունենալով Մայր Աթոռոյս ներկայ վիճակը, ազգային Եկեղեցական գործերի բազմակնճիւղ դրութիւնը և լաւ եկեղեցականներ ունենալու անդիմադրելի պահանջը: Այս ամենը կախուած են ընտրեալ Հայրապետի բարի ցանկութիւնից, իրաւացի կամքից և խորին խոհանութիւնից: Որից եթէ ազգը շահուի, Միաբանութիւնս ևս շահուած կըլինի իբրեւ մասն ազգի՝ միութարուելով միանգամայն իւր ստանձնած կոչման պարտաւորութիւնը կատարելիս՝ իւր արդար դատաւորի հսկողութիւնը և գորովագութ Հօր խնամքն ու գթութիւնը իւր վերայ միշտ հովանի տեսնելով:

Ընտրեալ Հայրապետը բացի արդար գատաւոր, գորովագութ և խնամակալ Հայր լինելուց, իմաստուն անտես ևս պէտքէ լինի Մայր Աթոռս իբրեւ մեծ տուն կառավարելու համար:

Հրաւիրագիր Սինոդի վասն ընտրութեան Կաթողիկոսի.

Սրբազնագոյն Հայրապետն մեր եւ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց Տէր Տէր Գէորգ Դ. յետ վեշտասանամեայ Հայրապետութեան, անքննելի կամօքն Աստուծոյ փոխեցաւ յաստեացս ի 6-ն Դեկտեմբերի անցեալ 1882 ամի, թողլով թափուր զԱթոռ Կաթողիկոսութեան ազգիս եւ զմիաբանական ուխտ Սրբոյ Աթոռոյս ի միշտ տրտմութեան:

Մանուցեալ զայս գոյժ սգառիթ Ձերումդ եւ Ձեօք Համօրէն Հոգեւորական դասու եւ բարեպաշտօն Հայագեաց Տիրախնամ քաղաքաց լիճակիրդ, Սինոդս Սրբոյ Էջմիածնի Հրաւիրէ զՁերդ եւ զմիաբանական ուխտ Սրբոյ Եկեղեցւոյ մերոյ, ուղղել զջերմագին մաղթանս առ Քահանայապետն յաւիտենից Քրիստոս Հանգուցանել ի լոյս երեսաց իւրոց զՀոգի բարեյիշատակ Հայրապետին մերոյ եւ զմեզ—զորբայցեալ զաւակունս Մօրն լուսոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի մխիթարեալ պահպանել օժանդակութեամբ եւ շնորհօք Ամենազօր Սուրբ Հոգւոյն:

Հնազանդեալ կամաց Ամենախնամ Արարչին, Սինոդս Սրբոյ Էջմիածնի յետ ամիօփելոյ ի Հոդ տապանի զնշխար Հոգելոյս Հայրապետին եւ զկնի Հոգաւոյ զարժանն զեղանակէ անսայթաք առաջընթացութեան ներքին եւ արտաքին մասանց Կառավարութեան Սրբոյ Վանիցս, ունելով ի նկատի՝ զի ընտրութիւն նորոյ Պատրիարք Կաթողիկոսի ըստ զօրութեան ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ Հաստատեալ կանոնադրութեան, պարտի լինի զկնի միոյ ամի, յօրէ մահուան Հայրապետին, այսինքն ի 6 երրորդ օր Դեկտեմբերի այսր ամի ի դառնաշունչ ձմերանի, յորում անհնարին լիցի Հոգեւորական եւ աշխարհական պատգամաւորաց ժողովել այսր ի Սուրբ Էջմիածին, մանաւանդ՝ զի եւ արդի սղութիւն դրամական միջոցաց Մայր Աթոռոյս եւ անյարմարութիւն բնակարանաց վանուցս Էջմիածնի եւ այլոց կարեւորաց ի պէտս վայելուչ ընդունելութեան հիւրոց եւ պատգամաւորաց, արգելս լինին կատարելոյ զընտրութիւնն ի 6-ն Դեկտեմբերի այսր ամի, ըստ զօրութեան օրագրական եզրակացութեան իւրոյ կայացելոյ ի 29 Դեկտեմբերի անցեալ 1882 ամի, Սի-

նօդս հարկ եւ արժան դատեաց յետաձգել զժամանակ ընտրութեան նորոյ Սրբազնագոյն Հայրապետի ց 7-որդ օր Մայիս ամսոյ առաջիկայ 1884 ամի, զորմէ եւ յայտնեալ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ Կառավարութեան, ընկալաւ Սինօդս առ այն զհասցութիւնն նորին:

Սրդ՝ զվերոյգրելոցն ամենից հասուցեալ ի գիտութիւն Ձերութեան եւ Քրիստոսասէր ժողովրդոց յանձն եղելոց Ձերութեան Հովուական ինամատարութեան, Սինօդս Սրբոյ Էջմիածնի յանձն առնէ Ձեզ ի ձեռն տեղական պետական քաղաքական իշխանութեան հրաւիրել զհայազգի ժողովրդականս, համաձայն սահմանեալ առ այն կանոնաց, առանձին իմն ազգաօրհակա՛ն եռանդեամբ, հոգւով մխիթարութեան, բարեպաշտութեան եւ սիրոյ ընտրել ի միջոյ իւրեանց զմի պատգամաւոր իբրեւ ներկայացուցիչ իւրեանց եւ զկնի ընտրութեանն՝ հրաւիրել զընտրեալ պատգամաւորն գալ այսր ի Սուրբ Էջմիածին ընդ Ձերութեան որ էք ներկայացուցիչ համայն հոգեւորական դասու վիճակիդ եւ ներկայ գտանիլ աստ ի Մայր Աթոռս յ 7-րդ օր Մայիս ամսոյ առաջիկայ 1884 ամի, առ ի ընտրել ի համայն հոգեւորականաց Ազգիս, ճիշտ պահպանութեամբ ծիսից եւ սովորութեանց սահմանելոց առ այս ըստ օրինի, զարժանաւոր յաջորդ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի ի կառավարել զեկեղեցին Քրիստոսի եւ զՀայրապետական թափուր մնացեալ Աթոռ Կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց, որպէս զի ընտրեալ գլուխն Սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ վարեսցէ զՀայրապետական իշխանութիւնն յամենայնի ըստ անստերիւր Աւետարանական վարդապետութեան եւ կանոնաց Սրբոց հարց ի պարծանս լրութեան ազգիս եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ մերոյ Սրբոյ: Եւ ի դէպս եթէ հանդիպիցիք արգելանաց անձամբ ներկայ լինել այսուհետեւ ի Սուրբ Էջմիածին, յայն դէպս բարեհաճեցիք առաքել ի ժամանակին զներկայացուցիչ Ձեր, զընտրեալն ի Ձէնջ: Իսկ եթէ ըստ անակնունելի իմիք հանգամանաց եւ դիպուածոց, ոչ յաջողեցի ոչ հոգեւոր ներկայացուցչի Ձերոյ եւ ոչ աշխարհական պատգամաւորին ընտրելոյ ի բարեպաշտ հայազգեաց վիճակիդ անձամբ գտանիլ աստ ի Սուրբ Էջմիածին ի ժամ ընտրութեան ի նշանակեալ աւուր, յայնժամ ունիք դուր եւ աշխարհական պատգամաւորն զիրաւունս յայտնելոյ

զխարժիս Զեր եւ զորոշումն առ այն՝ թէ զո՞րք յեկեղեցականաց դռանէ ք դուք արժանաւոր այնմիկ վեհաստիճան Հայրապետական իշխանութեան, առաջարկել կանխաւ Սինոդիս գրաւոր թղթով, զի մի՛ արգելցի ընտրութիւնն ի նշանակեալ աւուրն ըստ նախասահմանեալ կարգին:

Ի կնիք վերոյգրելոյն ամենից Սինոդոս Սրբոյ Էջմիածնի հանդերձ ուխտիւ միաբանութեան Սրբոյ Աթոռոյս՝ միջնորդութեամբ ամենայն սրբութեանց հանգուցելոյց ի տաճարիս, ամենաջերմեռանդն ազօթիւք առ Աստուած հայցէ վասն համայն սգազգեաց հոգեւորականաց եւ բարեպաշտօն ժողովրդականաց հայադնէից մեծաց եւ փոքունց բնակելոյց ի վիճակիդ զերկար կեանս, զյաջողութիւն ամենայն բարենպատակ գործոց եւ զբարգաւաճութիւն ամենայն առաքինական ձեռնարկութեանց, պահպանելով զամենեւեան զնոսա ընդ հովանեաւ Ամենազօր Աջոյն իւրոյ անմնաս յամենայն երեւելի եւ աներեւոյթ թշնամեաց ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ:—Ամէն:

Թուղթ Միաբանութեան Սրբոյ Էջմիածնի Առ Ամեն. Տ. Ներսէս Սրբազան Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Կ. Պօլսոյ:

ՆՈՐԻՆ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻ ՍՐԲԱՋՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ՀԱՅՈՑ Կ. ՊՈԼՍՈՅ

ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ

ԳԵՐԶԴՅՈՆ ԱՐՀԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ.

Զգրութիւն Ամենապատիւ Սրբազան Տեառնդ, տողեալն ի 1-ն Յուն-վարի տարւոյս ընդ համարաւ 189. յանուն Ամենապատիւ Կաթողիկոսական Տեղապահի եւ Սրբազան Հարց Սինոդականացն՝ ընկալաւ Սինոդն Սրբոյ Էջմիածնի, որ եւ ընթերցեալ եղև ի համագումար ժողովի անդ Միաբանական Ուխտի Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, որոյ եւ բովանդակութեանն քաջապէս խելամուտ եղեալ, առ որ Միաբանական Ուխտս մեր հարկ ինքեան համարի՝ ամենախոնարհաբար յայտնել Սրբազան Տեառնդ եւ Ձեօք Աղգային Խրեսփոխանական ընդհանուր պատկառելի ժողովոյն զիւրն համեստ կարծիս եւ զիրաւացի նկատողութիւնս:

Սինօգն Սրբոյ Էջմիածնի յետ ցաւօք սրտի ծանուցանելոյ ընդհանրութեան Ազգիս զտիրահրաւէր փոխումն յաստեացս Սրբազնակատար Անհատաւ Հայրապետի և Ծայրագոյն Պատրիարք Աթուղիկոսի ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգայ Դ-ի, ապաքէն առ ի անվթար պահպանելոյ զգարաւոր ժամանակեայ առ մեզ հասեալ նախնաւանդ սովորութիւնս և զնուիրական սկզբունս կաթուղիկոսական համազգային ընտրութեան, մանաւանդ զի միաբանական բուն համերաշխութեամբ թերևս ևս առաւել ի լաւագոյն անդր նպատակ թեւակոխել մարթսցի, փութացաւ ըստ թուոյ ի Պատրիարքարանէն ցուցեալ վիճակաց առաքել ուրոյն ուրոյն զծանուցողական հրովարտակս, յորս և նշանակելով զորն ընտրութեան, հրաւիրեաց զարժանայարգ եկեղեցական և զաշխարհական մի մի պատգամաւորս ի դիմաց իւրաքանչիւր վիճակի, գալ և ժողովել ի Մայր Աթոռս Ս. Էջմիածնի ի Համագումար ժողովի անդ ազգային խումն պատգամաւորաց ի Տաճարի Սրբոյ Միածնաիջի, առնել զնորոգ ընտրութիւն արժանաւորի ուրուք յԱթոռ Հայրապետութեան Հայաստանեայց և յաջորդութիւն Մեծի Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, ոչ զի այնու զնոր իմն օտարոտի նորալուր ընտրողական եղանակս և կարգս առաջարկելով, քան միշտ առաջարկեալ է յաւուրս ընտրութեանց երանաշնորհ հանգուցեալ Հայրապետացն ազգիս ներսիս, Մատթէոսի և Գէորգայ, եթէ ոչ զանցեալսն զամենեան՝ գէթ զվերջին երկուս ընտրութիւնս որ ի Ձերոց ժամանակեցաց է գործ, եգաք առաջի Սրբազան Տեառնդ զօրինակսն զայնոսիկ:

Զի եթէ ի նախանցեալ ժամանակս յայդպիսի գէպս լեալ են ակամայ խոտորումն և շեղումն ի նախնաւանդ ազգային սովորութեանց, այդոքիկ են բայց միայն տարագէպ բերմունք պատմական տխուր անցելոյ և դիպուածական բացառութիւնք. որք՝ զի եթէ մեք զարդիս ի մի յօդ ազգային սիրոյ և միաբանութեան լծորդեալք յառիցեմք ի միակ շահ Ազգիս լրութեան և Սրբոյ Մայր Աթոռոյս՝ միանգամայն, չկարեն բնաւին խախտել զհիմնական նախնաւանդ սրբազան սկզբունս համազգային ընտրութեան, և ոչ եղանակն ընտրութեան 1866 ամի՝ զորմէ որպէս յիշէք ի գրութեան Ձերում կարէ լինել օրինակ, կամ ձեռնարկ հրահանգութեան և ի ներկայիս. « Եղանակ ընտրութեան » ասելով, ոչ զի բանք մեր են զառաւելազանցութենէ ձայնից վիճակաց Հայոց թուրքիոյ, զորս՝ ի սէր ազգային շինութեան և խաղաղութեան խորին հպատակութեամբ ջերմեռանդն համակրութեամբ և քաղաքագիտական իմն խոհականութեամբ մեք ամենեքեանս միմիայն ընդունիմք և յարգեմք և յարգեսցուք, բայց ոչ տիրող Պետութիւնն, որպէս կարծէ Սրբազնութիւնդ, զորմէ և յիշէք ի գրութեան Ձերում, զի մերթ ընդ մերթ յաճախեալ ի Սինօգն պաշտօնական թղթեանքն զայդ բան բնդհակառակն հաւաստեն, որպէս յանցելումն, նոյնպէս և ի ներկայիս: Այլ թէ, Միաբանական Ռ. խոտ մեր զեղանակ ընտրութեան 1866 ամի

գտանէ զլիւծիւն անհամապատասխան բուն ոգւոյ սկզբանց և կանոնաց Համադգային ընտրութեան և ճիշտ օրինաւորութեան՝ —

Նախ զի՝ եթէ ի սկզբանէ անտի ի դարաւոր ժամանակաց հետէ հրաշափառ Տաճարն Սրբոյ Էջմիածնի ի Վաղարշապատ ճանաչի Վաթուղիկէ և Մայր Եկեղեցեաց Հայաստանեայց, և Նստեալն ի Գերագահ Աթոռս Վեհափառ Հայրապետն ազգիս իբրև օրինաւոր արժանաժառանգ Աթոռակալ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, ապաքէն ըստ իրաւանց և արդարութեան և ըստ օրինաց Հայաստանեայցս Ս. Եկեղեցւոյ նա մանաւանդ ըստ վսեմութեան համադգային նշանաւոր գործոյս սահմանադրեալ է և հարկ և արժան իսկ է, ապա ուրեմն ընտրեալ ազգային պատուարժան պատգամաւորաց մէն մի վիճակաց գալ և ի մի վայր ժողովիլ յԱյրարատեան Մայր Աթոռս և յետ նախապէս անձամբ ընդ իրեարս խորհելոյ և խօսելոյ զընտրութենէ ազգային Սրբոյ մեծի տանս և զկարեւորաց ընտրութեան առարկայից, յառաջագոյն ունելով ի նկատի զընտրելի արժանաւոր անձանց զանուանս, ապա համեմալս սիրով և միաբանութեամբ անաչառապէս ձեռնարկել յընտրութիւն նորոգ կաթողիկոսի ազատ և անբռնադատ քուէարկութեամբ, որպէս զի այնոն մի՝ զի, կատարել խղճի մտօք զստանձնեալ պարտիս իւրեանց, և երկրորդ՝ յաչս օտարաց և ազգայնոց մերոց յարգել և բարձրացուցանել զվեհ նշանակութիւն ընտրեալ Մայրագոյն և Ընդհանրական Գլխոյ Հայաստանեայցս Ազգի և Եկեղեցւոյ:

Երկրորդ, նոյնպիսի անցեալ ընտրողական ձեռնարկութիւնն երեսփոխանական ընդհանուր ժողովոյ է բացարձակապէս տարօրինակ և տարականն իմն գործողութիւնն. զի պատուարժան անդամք Ժողովոյն այնորիկ ըստ տրամադրութեան տեղական ազգային Սահմանադրութեան՝ եթէ են և համարին իբրև ընտրեալ և երաշխաւորեալ Երեսփոխանք ի զիմաց գաւառական ազգայնոց մերոց, որ ի Թուրքիա, Թերևս չհամելով մեր մտանել ի մանրամասն լուսաբանութիւն իրաւանց և արտօնութեանց և շրջանի գործողութեանց նոցին, եթէ յոր գէպս ցոր աստիճան են, գիտելով զայն ամենայն քաջապէս՝ միայն զայս բան խորին հանգարտութեամբ կամիմք յիշել աստանօր, զի մինչ ըստ ազգային Սահմանադրութեան տեղւոյդ Երեսփոխանական ընդհանուր ժողովն յընտրութիւնս Մայրագոյն Պատրիարք Վաթուղիկոսի ամենայն Հայոց ունի զբացարձակ իրաւունս և արտօնութիւնս մասնակցելոյ, և այն ոչ այլ ուրեք, բայց միայն ի Համագումար Համադգային Ժողովի աստ ի Ս. Էջմիածին, զորպիսի իրաւունս և եթ միայն ստորասեմք, բայց բացասեմք և ժխտեմք պատկառելի ժողովոյն զվերապահութիւնն նաև ընտրողական քուէարկութեան իրաւանց այդր ի Վ. Պօլիս, որ հակառակ իսկ է թէ նախնաւանդ մերոց կանոնաց և թէ բուն սկզբանց տեղական ազգային Սահմանադրութեան. զի այնուհետև եկեալ պատգամաւորք Հայոց Թուրքիոյ հրահան-

գետի ժողովոյն և օժտեալ միահաղոյն ի 130 ձայնից և քուէից
 գրեթէ վճռական և վերջնական զօրութեամբ, աստանօր զարտաքին և
 եթ կատարեն զձեականութիւն, ոչ զի նոքա զընտրելին՝ այլ արդէն
 զընտրեալն ի Վաթուղիկոսութիւն առաջարկեն ժողովոյն Ս. Էջմիած-
 նի, այն է պատգամաւորացն Հայոց Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և
 Հնդկաստանի. զորոց և ընտրողական ազատ ձայնս յայդ դէպս առ
 ոչինչս համարեալ և գրեթէ իսպառ պարաւանգեալ ի խորին լռութիւնս,
 ղերեսփոխանական ժողովոյդ մասնաւոր կարծեցեալ ընտրութիւնն յա-
 նուն Համազգային Համագումար ժողովոյ Ս. Էջմիածնի տան վաւե-
 րացուցանել ներկայ հանգիսականացն. որպիսի տարականոնութիւն և
 բացարձակ ոտնահարութիւնքն դարաւոր սրբազան աւանդութեանց՝
 ահա յայնմիկ իսկ ազգային վեհագոյն նուիրական գործողութիւնս
 կաթուղիկոսական ընտրութեան նկատեցան յամին 1866: Ուստի ամ-
 փոփելով աստէն զբանս մեր, ամենախոնարհաբար խնդիր է Ուխտի Միա-
 բանութեանս ի ձէնջ ի Սրբազան Տեառնէդ մերմէ, զի զայն ամենայն ի
 վեր անդր բացատրեալ արդարացի նկատողութիւնս մեր ծանուցեալ ի
 գիտութիւն Երեսփոխանական պատկառելի ժողովոյն, յորում և Սըր-
 բազան Տէրութիւն Ձեր զգահեցեցութեան ունիք զաթոռ, փութաս-
 ցուք լծորդել ի մի յօդ միակամութեան և ազգային անարատ զգաց-
 մամբ յարգել և պաշտպանել քերէս զառ ի նախնեաց անտի առ
 մեզ հասեալ զաւանդն սուրբ համազգային ընտրութեան և զցանկ հայ-
 րենեաց մերոց ևս առաւել հաստահիմն առնել ի շինութիւն և ի պայ-
 ծառութիւն և ի բարօրութիւն ազգի մերոյ և եկեղեցւոյ՝ առ որս են,
 յուսամք, բունն նախանձախնդիր նկրտմունք մեր ամենիցս ազգովին:
 Իսկ եթէ ոմանք ի պատուարժան պատգամաւորաց Հայոց Թուրքիոյ,
 ըստ ինչ ինչ անակնկալ պատճառանց, անկարող գտցին անձամբ գալ ի
 ժամանակին ի Մայր Աթոռս և մասնակցել յընտրութիւն նորոգ Վա-
 թուղիկոսի,— ըստ ի Սինօգէն Սրբոյ Էջմիածնի առաքեալ առ համօրէն
 վիճակս ծանուցողական հրովարտական հրահանգութեանց, որպէս
 օրինաւորութիւնն իսկ պահանջէ,— հարկ է նոցա ուրոյն ուրոյն գրա-
 ւոր վաւերական թղթովք պատգամաւորութեանց իւրեանց ի կողմանէ
 ընտրող վիճակացն, ընդ ձեռն Սրբազան Տեառնդ մինչ ցօրն ընտրու-
 թեան յայտնել զբացարձակ կարծիս իւրեանց Սինօգին Սրբոյ Էջմիած-
 նի, զի ի ժամ համագումարման ընտրող ազգային ժողովոյ առնուլ
 զայն ամենայն ի նկատողութիւն և ի կիրառութիւն, Ըստ այնո-
 ցիկ կարեւորագոյն իրաց, զոր ինչ Սրբազան Տէրդ մեր արժան հա-
 մարի տնօրինել, բարեհաճեցի տալ և զծանօթութիւնս զհետեւանացն
 միջոցաւ Սինօգին Սրբոյ Էջմիածնի, Միաբանական Ուխտի մեծի Մայր
 Աթոռոյս:

Ամենապատիւ Սրբազնութեանդ

Ողջ լինել մաղթեմք ի Տեառնէ

(Սարգսիւն-Քէնէ Գիւնիսի)

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԻՔ.

Խմբագրութեանս հասած տեղեկութեանց նայելով, Բեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանի թեմի մէջ կան 39 եկեղեցիք, որոնցից 2-ը աղօթատուն իսկ 3 ը վանքեր, 58 սրբազնագործ և 27 ստորին եկեղեցական պաշտօնեայք, Թեմի մէջ կան 19 ծխական Հոգևոր դպրոցներ մի հատ արհեստական դպրոց* և մի հատ թեմական Դպրանոց, այդ դպրոցների մէջ սովորում են 1226 տղայ և աղջիկ աշակերտներ, և դասախօսուածն 74 ուսուցիչներ, Թեմի մէջ կան 28005 հայ, որոնցից 14533 արական և 13472 իգական:

Շամախոյ թեմի մէջ կան 8 հատ տղայոց հոգ. դպրոց 417 և 2 աղջկանց դպրոց 129 աշակերտներով 26 ուսուցիչներով:

Արգեսզու Ս. Խաչվանքի վանահայր Արժ. Յովհաննէս վարդապետ Փեշամալճեան գրումէ. — «Դարալագեազ դաւառի Քէշիշքեանդ, գիւղի ծխական Գրիգոր քահանայ Տէր Կարապետեան ի յիշատակ իւր և հանգուցեալ ծնողացն՝ Արգեսզու Ս. Խաչվանքին ընծայեց մի հատ չորս փթանոց զանգակ իւր շղթայով, որի գինն է 106 ռուբլի »:

Աստուած ի հաճոյս իւր ընդունի յիշեալ քահանայի նուէրքը և լուսաւորէ նորա ծնողաց հոգիքը:

Գէորգևսկեցի Թամբեան եղբարք խոստացած լինելով իւրաքանչիւր տարի մի ձիու գին ուղարկել յօգուտ Մայր Աթոռոյս, կատարեցին իրանց խոստումը 1881 և 1882 թուականների համար ուղարկելով 120 ռուբլի, Սինօղը ստանալով յիշեալ դրամը գործակալ Արժ Սարգիս ա. քահանայ տէր Պօղոսեանցի միջոցաւ՝ ուղարկեց օրհնութեան թուղթ հասցնելու նուիրատու պարոնայց — եղբարց Գրիգորի և Խաչատրոյ Թամբեանց:

Գործակալ Հայրը Սինօղին ուղղած իւր գրութեամբ խոստանումէ նոյնպիսի նուէր այս տարուայ համար ստանալ նաև մի քահանայից, իսկ Պ. Անտօն մելքոնեան Թամբեանցից՝ 1882 և 1883 թուականների համար ստանալ և ուղարկել Սինօղին և այսպէս շարունակել ապագայում:

Աստուած ի հաճոյս իւր ընդունի յիշեալ նուիրատուներին ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ

(ՍԻՆՕԴԻ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ ՔԱՂՈՒԱԾ)

ՎԱՐՁԱԿԱՆ.

28-ն Դեկտեմբ. Սինոդը ի նկատի ունելով Գեր. Յովակիմ՝ եպիսկոպոսի հրաժարականը ծախսարարութիւնից, և տեսնելով թէ դժուար է մի ծախսարարի ձեռքով կառավարել Մայր Աթոռոյ տնտեսական բոլոր գործերը, որոշեց վերահաստատել վանքական կառավարութիւնը և նշանակեց Արժ. Սարգիս վարդապետ Տէր Գասպարեանին՝ նախագահ վանքական կառավարութեան, իսկ Արժ. Հարց՝ Գրիգոր վարդապետ Տէր Ստեփանեանին և Անտօն վարդապետ Վարդազարեանին՝ անդամ:

28 Դեկտեմբ. Սինոդը ի տեղի Արժ. Անտօն վարդապետի Վարդազարեան՝ վանքի ագարակի վերակացու նշանակեց Արժ. Ստեփան վարդապետ Մելիք Դաւթեանին:

30 Դեկ. Սինոդն ի նկատի ունելով Աստրախանի թեմի կառավարիչ Գեր. Սուքիաս եպիսկոպոսի անցեալ Նոյեմբ. 14-ին № 171 յայտարարութիւնը, որոշեց թոյլ տալ Աստրախանայ Հայոց Կոնսիստորիային երեք ամեայ ժամանակաւ երեք երեք հաշուետեսներ կարգել՝ իւրաքանչիւր ամիս երեսփոխանական ել և մուտքը զննելու համար:

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆՔ

18 Նոյեմբերի. Սինոդը ի նկատի ունելով Թիֆլիզի Կոնսիստորիայի անցեալ 1883 թուի Յունիսի 8ին № 1696 յայտարարութիւնը, որոշել է գաղարեցնելով քահանայագործութիւնից վեց ամեայ ժամանակով եկեղեցական ապաշխարանքի ենթարկել Թիֆլիզու Նորաշէն Եկեղեցու միաբան Յովսէփ քահանայ Մամուլեանին. այդ ապաշխարանքը կատարելու է յիշեալ քահանայն ժամերգութեանց ժամանակ փիլոնով Սաղմոս ի ձեռին Նորաշէնու Եկեղեցու հիւսիսային դրան մօտ կանգնելով, քաւելու իւր յանցանքը, որով մեղանչել է եկեղեցու աւագ քահանայի և այլոց դէմ և իւր կոչման անվայել կերպով վարուելով դէպ ի եկեղեցական արարողութիւնները. իսկ մետրիքականում անվայել արձանագրութեան համար որոշել է ենթարկել յօգուտ որբոց և այրեաց վիճակին մի հարիւր ռուբլի տուգանքի, որ կանխիկ պէտքէ վճարէ, ի հակառակ դէպս երկարացնել ապաշխարանքը մինչև տուգանքի վճարելը:

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱՇՆԻ Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱՆՈՑ

Ամսագիրը պիտի հրատարակվի 1884 թ. Յունվար ամսին գլխաւորապէս մանկավարժական ուղղութեամբ. ամսական տետրը կլինի 2 թերթից, տարին 10 տետր (Յուլիս և Օգոստոս ամիսներում չի հրատարակվի) : Մանկավարժանոցի տարեկան գինը երեք մանէթ է :

Հրաւիրումեն մտածող, դպրոցանուէր հայազն ուսուցիչներ աջակցելու Մանկավարժանոցին բաժանորդագրութեամբ և աշխատակցութեամբ :

Մինչև Յունվար ամիս ստորագրւողներին, Յունվարի մինին կնւղարկվին մեր յօրինած դպրոցական պրօգրամներ :

Ստորագրւողներն յատկապէս պիտի դիմեն այսպէս. Эмисионъ. Редакція Манкаваржановъ.

Խմբագրող — հրատարակող Խորէն Ծ. Վարդ : Ստեփանէ :

“ԱՂԲԵԻՐ”

Պատկերազարդ միամետայ հրատարակութիւն երեխաների եւ դաստիարակների համար, (տարէնը լոյս կը տեսնի 12 համար 1 — 3 տպագրական թերթ) .

Կը հրատարակուի մի եւ նոյն ուղղութեամբ .

Աղբիւրի տարեկան բաժանորդագինը 3 լուբլի է, կէս տարուանը՝ 2 լուբլի :

Հասցէն Тифлисъ. Редакція «Агбюръ» իսկ Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase) Redaction du journal „Acbur“

Տարեկան բաժանորդները կստանան երկու պրէմիա Յուլիսին մի պատկեր, իսկ Դեկտեմբերին օրացոյց առաջիկայ տարուայ համար :

Խմբ. հրատարակիչ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ.

“ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԹԵՐԹԻ”

Խմբագրութիւնը ընդունում է բաժանորդագրութիւն 1884
ամի համար (որ է 3-րդ տարեշրջան) :

Թերթը կը հրատարակուի երեւոյթով, անցեալ տարիների
ծրագրով. կը տպագրուի Պ. Էմին Տէր-Գրիգորեանցի տպա-
րանում :

Տարեկան գինն է 3 մանէթ կանխիկ վճարելի :

Ատորագրուել կարելի է խմբագրատանը : Օտար քաղա-
քացիք զիմումն հետեւեալ հասցեով. ВЪ г. Эривань. ВЪ
редакцію журнала „Гигіеническій листокъ“ :

Խմբագիր հրատարակիչ բժ. ԼԼԸՆ Տիգրանեանց :

Շուտով մամուլի տակից դուրս կը գայ Հանգուցեալ Վա-
հան Վարդապետ Բաստամեանի իրաւաբանական հետա-
գօտութիւն

• ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԻՔ ԳՈՇ ՄԻԻԹԱՐԱՅ ,

• ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻՈՅ ,

Մայր Աթոռոյս մատենադարանի մէջ գտնուելով Առա-
քել Վարդապետի Դավրիժեցոյ պատմութեան երկու օրի-
նակներ բնագրից, արտագրուած նոյն իսկ հեղինակի վե-
րահսկողութեամբ եւ ծախիւք, սկսաւ տպագրուել Մայր
Աթոռոյս տպարանում համեմատական ծանօթութեամբ :